

Rozprávanie a mlčanie

Medzigeneračná
komunikácia
v rodine

M. Vrzgulová
Ľ. Voľanská
P. Salner

ROZPRÁVANIE A MLČANIE

Medzigeneračná
komunikácia
v rodine

Monika Vrzgulová
Ľubica Voľanská
Peter Salner

Autori:

© PhDr. Monika Vrzgulová, CSc.
Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2017
© Mgr. Ľubica Voľanská, PhD.,
Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2017
© PhDr. Peter Salner, DrSc.,
Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2017

Vedecké recenzentky:

PhDr. Katarína Košťalová, PhD.,
Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici, 2017
Prof. PhDr. Zuzana Beňušková, CSc.,
Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2017

Vydal:

© Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2017
© VEDA, vydavateľstvo SAV, 2017

Ústav etnológie
Slovenskej akadémie vied

VEDA

Kniha vznikla v rámci projektu VEGA 2/0086/14 (2014 – 2017) Rodinné histórie. Medzigeneračný prenos reprezentácií politických a sociálnych zmien, riešeného v Ústave etnológie SAV v Bratislave.

Obsah

6	Generácie: vzťahy a komunikácia v rodine	Úvod
14	Blízki? Vzdialení? Rozprávanie o rodine a vzťahoch medzi generáciami	Lubica Voľanská
46	Hovory medzi sebou a o sebe	Monika Vrzgulová
86	Mlčať? Hovoriť? Formy medzi- generačného odovzdávania skúseností o holokauste v židovských rodinách	Peter Salner
110	Literatúra a pramene	
116	Autori/Authors	
120	Generations: Relationships and Communication in a Family	Resume
132	Register	

6 Generácie: vzťahy a komunikácia v rodine

Naša mládež miluje prepych, je zle vychovaná, vysmieva sa predstaveným, vôbec si neváži starých ľudí. Dnešné deti sú hotoví tyrani. Nevstanú, keď do miestnosti vojde starší človek. Odvrávajú rodičom. Jednoducho povedané: sú veľmi zlé...!

Lucius Annaeus Seneca¹

Vzťahy medzi generáciami v spoločnosti aj v rodine patria a patria v rôznych historických obdobiach medzi kľúčové témy. Ako potvrdzuje citát na začiatku nášho textu: od obdobia staroveku sa prístup k iným generáciám veľmi nezmenil. Staršia generácia je kritická voči mladšej a naopak. Ale vždy sa v spoločnosti napokon nájde a uvedie do praxe akýsi modus vivendi, ktorý preklenie napätia a nepochopenia. Tie pochádzajú vždy z konkrétneho stavu spoločnosti, jej problémov, ktoré rôznym spôsobom doliehajú na jej starších i mladších členov. Súčasnú situáciu v spoločnosti v Európe i na Slovensku charakterizuje demografické starnutie.

Pri všetkých nezhodách, nepochopeniach, napätiach či konfliktoch, ktoré medzi generáciami nastávajú – je záver jednoznačný: navzájom sa potrebujú, či už na úrovni spoločnosti, komunity alebo rodiny. Každá generácia prináša do spoločného vzťahu vlastné skúsenosti a zručnosti a práve vďaka spoločne

zdieľanej rozmanitosti vzniká fungujúca spoločnosť i rodina. Funkčná rodina je teda taká, v ktorej členovia si navzájom dávajú, ale aj berú, kde nechýbajú výhrady, ale ani empatia a láska. Bez ohľadu na to, či rodičia a dospelé deti bývajú v spoločnej domácnosti, alebo už v rozptýlenej forme rodiny (Pfeil 1965) každý „vo svojom“, k nevyhnutným znakom funkčnosti patrí medzigeneračná komunikácia. Rozprávanie (a ochota počúvať) ako súčasť tejto komunikácie prináša informácie o minulosti rodiny a jej členov, ale aj o plánoch do budúcnosti. Spája sa s ňou odovzdávanie a prijímanie, ale aj odmietanie a nové kreovanie hodnôt.

Práve spôsoby komunikácie sa v posledných desaťročiach dramaticky menia. Súvisia s novými technológiami, ktoré nemusia primárne prinášať benefit. Čím zručnejší sme v „nepriamej“ komunikácii prostredníctvom internetových médií, tým akoby sme častejšie zneistievali v primárnej, face-to-face komunikácii. Toto konštatovanie podporuje aj vydávanie a dopyt po knihách, ktoré majú náznak medzigeneračnej komunikácie už v názve: *Babička, rozprávaj* či *Dedko, rozprávaj* (2014), resp. *Oci, ako to bolo? a Mami, ako to bolo?* (2017). Tieto knižné novinky ponúkajú návod na to, čo je podstatou nášho výskumného projektu: upozorňujú na možnosti a spôsoby medzigeneračnej komunikácie. Ide o akési denníky či zápisníky, ktoré by sa mali využívať pri rozhovoroch o rodinných spomienkach. V popise kníh nechýbajú návody, ktoré by mali usmerňovať ľudí, na čo sa pýtať, čo zapisovať, návody, čo si pamätať či snažiť sa zachovať. Tieto pomôcky medzigeneračnej komunikácie sú akýmsi manuálom pre rodinných príslušníkov, ako sa medzi sebou rozprávať. *Rodina* a rôzne formy vzťahov a komunikácie medzi jej generáciami sú stále aktuálnym predmetom bádania spoločensko-vedných disciplín vrátane etnológie. Termín *generácia* môžeme charakterizovať viacerými spôsobmi, napríklad vhodne zvoleným časovým intervalom vzťahujúcim sa na dobu narodenia jedincov patriacich do jednej generácie. Zvykne sa používať interval od 10 – 30 rokov alebo

∞ sa určujú iné kritériá, kto patrí do ktorej generácie. Generácia môže byť vymedzená časovou dĺžkou trvania určitej udalosti ako *kohorta* (napr. Husákové deti, vojnová generácia) alebo štruktúrne, napr. detstvo (Wintersberger 2000: 6). Kultúrni gerontológovia Gilleard a Higgs (2000) napríklad tvrdia, že priebeh života, a teda aj starnutie, je určené vekom jednotlivých *kohort* s vlastnými generačnými životnými štýlmi. Ďalší bádatelia zdôrazňujú rozdiely medzi *generáciami* a *kohortami*. Existujú rôzne definície týchto pojmov, často sa dokonca zamieňajú, vtedy sa používa pojem generácia i pre označenie *kohorty*. *Kohorta* definuje osoby v rámci populácie určitého ohraničeného geografického priestoru, ktoré sa narodili v určitom období, zažili rovnaké historické udalosti a žijú v približne rovnakom časovom úseku (napríklad *kohorta* dvadsiatych rokov, *kohorta* 1940 – 1945 atď.).²

V našom prípade pojem *generácia* používame skôr v zmysle genealogického princípu, rodinného cyklu a pozícií osôb v ňom (napríklad generácia otcov, generácia dcér atď.) Ľudia narodení v rámci jednej *kohorty* môžu byť príslušníkmi rozličných *generácií* v rámci svojich rodín. V tomto zmysle ich napríklad používa Tamara Hareven (2000: 132). Na druhej strane stojí názor, že nielen rok narodenia, teda kalendárne dáta, určujú, aký život prežijú jednotlivé *kohorty*. Do hry vstupujú aj aspekty rodové, otázka rodinného zázemia, pôvodu a náboženského a politického presvedčenia, ktoré ovplyvňujú život človeka viac ako ich rok narodenia (pozri aj Dressel – Müller 1996). V našom texte jednotliví autori vnímajú *generácie* na úrovni rodiny predovšetkým v príbuzenskom vzťahu starí rodičia – rodičia – deti/vnúčatá a v štruktúrnom zmysle cez pojmy detstvo – dospelosť – staroba. Pre väčšinu z nás predstavuje *rodina* mikrosvet, v ktorom sa odohráva podstatná časť ľudského života. Poskytuje nám prvé informácie o fungovaní vecí a najmä o vzťahoch medzi ľuďmi. Vytvára priestor, kde sa učíme a nacvičujeme spôsoby komunikácie. Nenásilne nás uvádza do vzťahov medzi ľuďmi, rovesníkmi i rôznymi generáciami.

V nej si osvojujeme názory na dianie okolo nás, prijímame hodnoty a normy, ktoré potom ďalej používame, modifikujeme a konfrontujeme so svetom mimo rodinnej sféry. Socializácia v rodine je prvým odtlačkom, ktorý formuje našu identitu, predstavu, kto sme, kam patríme, koho sme pokračovaním. Predovšetkým je však rodina prostredie, ktoré má spájať svojich členov cez pocit vzájomnej dôvery. Ponúka možnosť (takmer až povinnosť) hovoriť o problémoch dôverného charakteru, ale zároveň môže vytvárať „kruh mlčania“ o javoch, ktoré sú tabu, pretože sú bolestivé, zraňujú hovoriacich i počúvajúcich.

Rodina a spoločnosť sú previazané navzájom ako spojené nádoby. Najmä v totalitných režimoch zverejnenie niektorých skutočností ohrozuje rodinu a jej členov, iné fakty narušujú pozitívny obraz o predkoch. Zmenené podmienky v spoločnosti menia rodinu, jej formy, vzťahy jednotlivých generácií, neraz aj témy a podoby komunikácie v nej. A naopak – spoločnosť prostredníctvom špeciálnych inštitúcií reaguje (alebo by mala) na transformáciu rodiny, jej aktuálne potreby a problémy.

V súčasnosti sú zmeny komunikácie v rodine spôsobené zvýšenou mobilitou jej členov (kvôli vzdelaniu, práci, seba-realizácii), individualizáciou, ale aj rozvojom nových komunikačných technológií. Na jednej strane stojí reálna fyzická vzdialenosť – na druhej jej preklopenie technologickými objavmi. Vývoj v európskej spoločnosti druhej polovice 20. a začiatku 21. storočia nás spolu s Martinom Heideggerom vedie v súvislosti s problematikou rodiny k uvažovaniu nad jeho výrokom: „Súčasná doba prekonala všetky vzdialenosti, ale nevytvorila nijakú blízkosť.“³

Inou charakteristikou súčasnej rodiny je fakt, že tendencia predlžovania života niekde umožňuje, inde vyžaduje dlhšie spolunažívanie a pestovanie vzťahov medzi tromi, či dokonca štyrmi generáciami. Vytvára sa tým nový potenciál medzi-generačných rodinných vzťahov, predlžuje sa čas, ktorý v nich prežívame ako dospelí jedinci.

Čo charakterizuje vzťahy medzi starými rodičmi – rodičmi a ich deťmi v dospelom veku? Sociálni vedci ich skúmajú cez viaceré teoretické koncepty.

Patria medzi ne medzigeneračná *solidarita a konflikt* (Szydlik 2008, Wintersberger 2000), *autorita, moc* (Lüscher 2000) či *intimita na vzdialenosť* (Rosenmayr – Rosenmayr 1978) v súvislosti s *rozptýlenou rodinou* (Pfeil 1965). Zachytiť komplexnosť a protirečivosť medzigeneračných vzťahov sa usiluje aj koncept *ambivalencie*.⁴ K. Lüscher upozorňuje, že tento pojem neoznačuje samotné správanie a vzťahy, ale ich interpretácie (Lüscher 2000).

Príkladom ambivalencie, v ktorej rodina realizuje svoje vzťahy, je spoločnosť sama. Vytvára sociálne pole, ktoré na jednej strane ohraničuje *reprodukcia* dovtedajších podmienok potrebných pre existenciu rodinných vzťahov a na druhej strane ho tvorí *inovácia* týchto podmienok. Podobnú ambivalenciu môžeme pozorovať aj pri skúmaní procesov rodinnej pamäti a komunikácie, ktoré charakterizujú nielen *vzory prijímania* (od jednej generácie), ale aj *vzory odovzdávania* (ďalšej generácii). Pritom pre odovzdávanie poznatkov, spomienok medzi generáciami je charakteristická dvojsmernosť: od staršej generácie ku mladšej, ale aj opačne. Odborníci upozorňujú na *inovatívny potenciál* detí a jeho prínos pre rodinu (spoločnosť) – napríklad v súvislosti s rodinami migrantov, v ktorých schopnosť detí zvládnuť jazyk novej krajiny uľahčuje situáciu všetkým. Podobnú výhodu sprostredkovanú najmladšou generáciou predstavuje využívanie moderných technológií v bežnom živote (Wintersberger 2000: 7–8).

Členovia rodiny v rozličných generáciách (starí rodičia – rodičia – deti/vnuci) zdieľajú istý stupeň podobnosti biologickej, ale aj sociálnej. Súvisí to s procesom identifikácie každého člena rodiny, s jeho osobnou, aj rodinnou *identitou*. V tomto procese zohráva významnú úlohu rodinná (medzigeneračná) pamäť. Predstavuje špecifický druh *kolektívnej pamäti* (Halbwachs 1992), ktorý charakterizuje interakcia a komunikácia medzi starými

rodičmi, rodičmi a deťmi. Opakované spomínanie na minulosť, ústne podania minulosti na spoločných stretnutiach (alebo inými spôsobmi), výmena *rodinných histórií* medzi očitými svedkami a ich potomkami sú predpokladom, že rodinná pamäť sa dokáže neustále nanovo rekonštruovať. Keďže je rodinná pamäť orientovaná vždy na aktuálne potreby a záujmy rodiny, jej ďalšou charakteristikou je selektívnosť. Skúmanie rodinnej pamäti v medzigeneračnej komunikácii prináša poznatky o dynamike a premene jej normatívnych, formatívnych, hodnotovo orientovaných a identitotvorných funkcií (Erll 2011: 307–309).

V našej spoločnej monografii prinášame výsledky práce v rámci projektu VEGA *Rodinné histórie. Medzigeneračný prenos reprezentácií politických a sociálnych zmien*. V jednotlivých kapitolách predstavujeme interpretácie svojich výskumov rodín v Bratislave. Realizovali sme ich predovšetkým prostredníctvom biografických naratívnych interview, zúčastneného pozorovania a metódou oral history. Jednotlivé texty sú zamerané na vzťahy a komunikáciu medzi dvoma až tromi generáciami vo vybratých rodinách.

Lubica Voľanská sa vo svojej kapitole venuje otázke, akým spôsobom jednotlivé generácie rozprávajú o vzťahoch vo svojej rodine, ako tieto vzťahy počas interview konštruujú a interpretujú. Autorka predstavuje svoj pohľad na skúmanie medzigeneračných rodinných vzťahov v súčasnosti, upozorňuje na fenomén starnutia spoločnosti a problémy, ktoré sú s ním spojené. Analyzuje výpovede respondentov, poukazuje na hodnotenia vzťahov v rodine v časovej perspektíve, sústreďuje sa na obraz starého rodiča ako vzoru pre mladšie generácie, aj ako obrazu spoločného predka zosobňujúceho hodnoty, ktoré sa v danom rodinnom rozprávaní tradujú ako pre rodinu charakteristické. Zároveň rozpracováva so spomenutými fenoménmi súvisiacu a v súčasnosti aktuálnu problematiku starostlivosti a opatery v rodine.

Monika Vrzgulová sa venuje formám odovzdávania prežitej skúsenosti v medzigeneračnej komunikácii v rodine.

Inšpirovaná výskumom nacizmu a holokaustu v pamätiach nemeckých rodín (Welzer, Mollerová, Tschuggnallová 2010) sa rozhodla sledovať, akým spôsobom sa rozprávajú životné príbehy starých rodičov prenášajú a modifikujú v generácii ich detí a vnúcat. V súvislosti s medzigeneračnou komunikáciou historiek najstaršej žijúcej generácie sa zamýšľa nad konštruovaním rodinnej pamäti, poukazuje na črtu jej neustále nového spoločného vytvárania jednotlivými generáciami v rodine. Skúma tento proces vo vzťahu ku konštruovaniu individuálnej identity mladších generácií v rodine, ako aj ich identifikácie sa s vlastným rodinným prostredím. Zaujíma ju aj vzťah rozprávajúcich rodinných histórií ku veľkému historickému naratívu dominujúcemu v spoločenskom diskurze krajiny.

Peter Salner skúma formy medzigeneračného prenosu v židovských rodinách v súvislosti s odovzdávaním skúsenosti holokaustu. Hovorí o dôvodoch, ktoré viedli k vzniku informačnej priepasti v komunikovaní tohto tragického obdobia. Odhaľuje a pomenúva podmienky, za akých zvykne najstaršia generácia (ne)komunikovať túto skúsenosť smerom k mladším generáciám v rodine. Analýzou konkrétnych autobiografických ústnych alebo písaných výpovedí odhaľuje stratégie a ciele generácie svedkov holokaustu podeliť sa o svoje zážitky s príslušníkmi vlastnej rodiny, resp. priateľského okruhu. Zároveň sleduje aj prijímanie týchto informácií deťmi, vnúčatami, resp. širšou rodinou spomínajúceho. V závere pripomína dve charakteristiky príznačné nielen pre komunikovanie prežitých skúseností v židovských rodinách. Predstavujú paradox: na jednej strane snaha o aktívne spomínanie, na strane druhej ciele zabúdanie (ale zároveň strach z toho, že holokaust sa stratí z rodinnej a spoločenskej pamäti).

Jednotlivé kapitoly monografie sledujú a rozpracovávajú rôzne aspekty medzigeneračnej komunikácie v súčasných bratislavských rodinách. Pre dosiahnutie stanovených cieľov museli preto autori zvoliť rôzne vzorky a použiť primerané výskumné postupy.

Autori získané poznatky kontextualizujú a zasadzujú do komplexnejšieho rámca európskeho výskumu medzigeneračných vzťahov a komunikácie v prostredí rodiny. Ich zistenia naznačujú existujúce trendy a súčasne otvárajú otázky, ktoré si vyžadujú ďalšie bádanie. V tom vidíme jedno zo zásadných pozitív monografie: predstavuje úvod do problematiky, ktorá je dôležitá, no na Slovensku stále nie je dostatočne, a hlavne systematicky skúmaná. Za najväčšiu výzvu pre budúcnosť považujeme zachytenie ambivalencie vzťahov v rodine a komunikáciu medzi generáciami v súvislosti s konfliktami medzi nimi.

Predložená monografia nie je koncom cesty, ale jej začiatkom, pretože otvára brány pre ďalšie skúmanie medzigeneračnej komunikácie v rodinách. Táto zložitá, ale nesmierne atraktívna a aktuálna problematika predstavuje pre bádateľov výzvu. Je síce časovo náročná, ale sľubuje nové zaujímavé dobrodružstvá poznania. Veríme, že autori (a/alebo ich nasledovníci) využijú príležitosť a budú sa systematicky orientovať na získavanie a prepájanie tematicky rôznorodých poznatkov, ktoré táto téma ponúka.

Autori

1 Dostupné na <http://azcity.cz/lucius-annaeus-seneca/36337/#ixzz4xdw0Y4lr>, navštívené 7. 11. 2017

2 Napríklad Vern L. Bengston a Yvonne Schütze predpokladajú, že *kohorta* narodená v dvadsiatych rokoch 20. storočia v Rakúsku prežila časy politických nepokojov a sociálnej núdze, socializáciu národno-socialistickou Hitlerjugend, ich hodnotami sú preto materializmus, istota, poriadok, hospodársky rast a solidarita. *Kohorta* narodená v päťdesiatych rokoch žila v sociálne a materiálne istých časoch demokracie, prežili kultúrny zlom,

ich hodnotami sú politická participácia, solidarita, autonómia. Kohorta deväťdesiatych rokov žije v sociálne a materiálne istých časoch, je spájaná s demokraciou, pluralitou životných foriem a smerovaním do rôznych sociálnych foriem (Bengston a Schütze 1992: 252–256, Alan 1989: 56).

3 Dostupné na <https://cityty-slavných.sk/autori/martin-heidegger/>

4 Tvorca pojmu, švajčiarsky psychiater Eugen Bleuler ho použil pri diagnostikovaní schizofrénie (Lüscher 2000: 15).

Rozprávanie o rodine
a vzťahoch medzi
generáciami

Počas svojho výskumu som sa zaoberala vzťahmi medzi generáciami v rodine, ako o nich členovia rodín rozprávajú. Všimla som si, ako prebieha komunikácia oboma smermi – ku starším generáciám a kohortám i k mladším generáciám detí a vnúčat, v rámci *malej zmluvy medzi generáciami*, konceptu *rozptýlenej rodiny*, *intimity na vzdialenosť*, *sendvičovej generácie* a podobne.

Rozprávanie o spoločných predkoch predstavuje jednu z tém, ktoré pomáhajú vytvárať rodinu ako spomienkové spoločenstvo, pričom syntetizuje rozdielne časové a generačné skúsenosti. Ako hovorí Harald Welzer, rozprávanie modeluje transgeneračnú a nadhistorickú väzbu rodiny (2010: 60). Zároveň pritom „z teoretického hľadiska vymedzuje historické vedomí vzájomný vzťah výkladu minulosti, porozumení prítomnosti a perspektivy budúcnosti, pričom minulost nikdy nedosahuje prítomnosť ‚autenticky‘, nýbrž môže vstupovať do vedomí stále len jako zpracovaná, zvolená a výkladová rekonstrukce“ (Welzer 2010: 12). Medzigeneračnú komunikáciu možno prirovnať k fungovaniu na princípe tichej pošty, kde sú počas procesu posúvania určité informácie, udalosti, opisy a pod. na jednej strane menené, no na druhej strane zachovávané. Ako hovorí Harald Welzer ďalej, explicitná spomienka na udalosť je neoddeliteľne spätá s implicitným ponímaním rodiny, dôležitý

je obraz „dobrých dejín“ rodiny, morálneho charakteru predkov, príslušníkov najstaršej generácie, na ktorú sa ešte rozprávajúci pamätajú (2010: 21).

Na druhej strane je zase ukotvenie v rozprávaní o vlastnom živote dôležité špeciálne v súvislosti so životom členov najstaršej generácie – stojí za nimi idea, že ľudia môžu dať hodnotu svojim životom vytvorením príbehu o sebe a svojom živote, ktorý ich okolie akceptuje (Kenyon, Bohlmeijer, Randall 2011). Tento koncept zdôrazňuje aj dôležitosť „vhodného“ príbehu o živote v súvislosti s podporou dobrých životných podmienok starších ľudí v súčasnosti.

Členov štyroch rodín, s ktorými som sa pri výskume stretávala, som poznala už z predošlých výskumov, týkajúcich sa najmä témy staroby a starnutia v Bratislave. Opätovne som sa rozhodla požiadať ich o rozhovory najmä z dôvodu, že téma rodinných vzťahov nie je jednoduchá z hľadiska zasahovania do súkromnej sféry partnerov a partneriek pri výskume.

Prvou rodinou bol Ján (97-ročný), jeho syn Ľudovít (72-ročný), Ľudovítova žena Mária (64-ročná) a ich dcéra Mária (36-ročná). Z druhej rodiny som vybrala rozprávania Alexandry (67-ročnej) a jej syna Mareka (42-ročného). Ďalšiu rodinu tvorili Martin (67-ročný) a Blažena (65-ročná), ktorí spolu nežili v jednej domácnosti, a jedna z ich dcér – Katarína (39-ročná), u ktorej Blažena žije. Napokon som vybrala rozprávanie Barbory (71-ročnej) a jej dcéry Evy (37-ročnej).

V rámci tohto textu sa venujem len rozprávaniu členov rodín, v ktorých existujú pravidelné kontakty medzi jej členmi, s ktorými som rozhovory robila. V mojom výskume sa však nachádzali i príklady rozprávania o konfliktných situáciách alebo stavoch, kde členovia niektorých rodín medzi sebou nekomunikovali vôbec. V tom prípade som mala možnosť rozprávať sa len s jednou generáciou v rodine a nebolo možné sledovať, ako sa myšlienky či formulácie medzi generáciami prenášajú. Preto ich rozprávanie v tomto texte neuvádzam, no považovala som za dôležité zdôrazniť toto obmedzenie výskumu.

Mená, povolania, situácie i reálie, ktoré sa mojich partnerov a partneriek pri výskume týkali, som zmenila z dôvodu anonymizácie, snažila som sa však, aby ich význam ostal uchovaný. Navyše, musela som sa zároveň vyrovnáť s úlohou nehovoriť pred členmi rôznych generácií o niektorých témach výskumu, pri ktorých sa ich názory rozchádzali. Myslím, že sprostredkovanie informácií medzi generáciami či rola mediátora v prípade konfliktných tém ďaleko presahuje „právomoci“ i rolu výskumníkov v odbore etnológie.

Pri výskume som totiž riešila dilemu, o ktorej hovorí český sociológ Ivo Možný vo svojej publikácii venovanej modernej rodine:

„Není zajisté soukromějšího prostoru pro člověka než ten, který chrání jemné předivo vztahů v jeho vlastní rodině. Co máme mezi sebou za zavřenými dveřmi naší domácnosti, co se děje v soukromí našich ložnic, jak se chováme ke svým dětem, ženám, tchýním, manželům, vnoučatům a starým rodičům, do toho nám nemá zvenčí nikdo co mluvit, pokud si snad sami přímo o radu nepožádáme. Svět naší rodiny je světem naší suverénní kompetence. I pouhá zvědavost na jeho vnitřní uspořádání, nemluvě už o slídívém shánění informací, je všeobecně považována za krajně nemístnou. Nikdo nemá co strkat svůj zvědavý čenich tam, kam nepatří, a jestli někde lidská zvědavost není na místě, pak jsou to především poměry v cizí rodině. Právo na rodinné soukromí patří mezi základní práva kulturního člověka“ (1990: 9).

V úvode by som ešte upozornila na fakt, že hoci existuje veľké množstvo výskumov a literatúry o vzťahu medzi generáciami v rodinách (prehľad podáva napríklad Hank 2007, Larkin 2012, Schmid 2012) alebo generáciách v etnologickom, sociálno- či kultúrno-antropologickom výskume (Lamb 2015), na Slovensku je situácia vo výskume súvisiacom so starobou, starnutím a medzigeneračnými vzťahmi odlišná: stále predstavuje nedostatočne rozvinutú tému.

Prečo sa vôbec zaoberať témou medzigeneračných vzťahov v rodine?

Slovenská republika má v súčasnosti – v porovnaní s ostatnými krajinami v Európskej únii – relatívne mladé obyvateľstvo. V roku 2013 bolo 13,96 % obyvateľov Slovenska starších ako 65 rokov, čo je menej ako priemer EÚ-27 – 18,02 %, tieto čísla patria dokonca medzi najnižšie hodnoty v EÚ-27. Výskumy IVO (Bútorová a kol. 2013) navyše ukazujú, že starší ľudia (aj po vypuknutí finančnej krízy) nepatria medzi najzraniteľnejšie segmenty spoločnosti na Slovensku – tými sú práve rodiny s väčším počtom nezaopatrených detí (3 a viac). A aj vďaka kohorte rodičov týchto detí, teda tzv. Husákových ročníkov 70. rokov 20. storočia¹ nastane pri ich odchode do dôchodku nová situácia – v roku 2050 by pri súčasnom vývoji mala byť spoločnosť na Slovensku jednou z najstarších v Európe.²

Demografický vývoj v Európe ukazuje podobnosti spojené s historickými udalosťami a javmi, ako sú prisťahovalectvo, hospodárske krízy a svetové vojny. Rozdiely medzi jednotlivými krajinami sú možno zreteľnejšie skôr v načasovaní jednotlivých demografických procesov.

Starnutie obyvateľstva v Európe, pričom tento trend zrejme neobíde ani Slovensko, je sprevádzané menším počtom novo narodených detí. Dochádza tak k javu, ktorý sa nazýva vertikalizáciou rodiny. Vzniká *rodina fazulovej stonky* (*Bohnenstangenfamilie*), ako ju nazýva rakúsky sociálny

¹ Husákové deti je označenie kohort ľudí, ktorí sa narodili v čase, keď bol Gustáv Husák prvým, neskôr generálnym tajomníkom Ústredného výboru KSČ a od roku 1975 prezidentom ČSSR. Začiatkom 70. rokov 20. storočia išlo o množstvo početnú populačnú vlnu čase *normalizácie* (1986 – 1989). Dôležitý je v tejto súvislosti fakt, že rodiny si v tej dobe zakladali kohorty naro-

dené v *baby boome* povojnových rokov (po 1945). Otázne ostáva, do akej miery k tomu prispela aj normalizačná politika podporujúca mladé rodiny.

² Prihliadajúc aj na uzavretú prisťahovaleckú politiku na Slovensku – v porovnaní napríklad s nemeckými hovoriacimi krajinami (Hlinčíková et alia 2014).

historik Michael Mitterauer, čo znamená pre budúcnosť menší počet potenciálnych opatrovateľov členov najstaršej generácie. V tranzitných spoločnostiach postsocialistických krajín, ku ktorým patrí aj Slovensko, dochádza v dnešnej dobe k deinštitucionalizácii starostlivosti, tvorí sa nový trh v oblasti poskytovania starostlivosti o najstaršiu, ale i najmladšiu generáciu v rodine či všeobecne v spoločnosti.

Podľa britskej historičky Pat Thane večne sa opakujúcou témou vo výskume rodiny v Európe (predpokladám, že má na mysli najmä jej západnú časť) bolo presvedčenie, že mladší ľudia zanedbávajú svojich starších príbuzných. Historici vychádzali dlhú dobu z predpokladu, že neexistovala v kultúre zakotvená povinnosť podporovať staršie generácie. Zástupcom bol napríklad Talcott Parsons, ktorý tvrdil, že zvýšená priestorová mobilita ľudí súvisiaca s modernizáciou prispela k izolácii starých ľudí (Thane 1998: 180–181, Hank 2007). Hoci vzťahy medzi generáciami sú súčasťou nášho kultúrneho dedičstva – poslúchať rodičov, ctiť otca svojho a matku svoju založené na kresťanskej tradícii (Mitterauer 1982: 47), Michael Mitterauer tvrdí, že práve kresťanstvo v Európe prostredníctvom oslabenia či úplného zániku kultu predkov, prinieslo zmenu vo vzťahu k starším generáciám a uvoľnenie rodinných a príbuzenských zväzkov (Mitterauer 2000: 214–227).

Oproti téze o zanedbávaní starších príbuzných v minulosti i v súčasnosti postavili niektorí autori koncept *intimity na vzdialenosť*³ (Rosenmayr – Rosenmayr 1978) o udržovaní vzťahov medzi rodinnými príslušníkmi napriek väčšej či menšej vzdialenosti ich bývania a pôsobenia, o ktorom budem podrobnejšie hovoriť aj neskôr.

3 *intimacy at distance, Intimität/Vertrautheit auf Abstand*, koncept Leopolda Rosenmayera a Evy Köckeis (1965), ďalej Hilde a Leopold Rosenmayer (1978: 184).

4 Peter Salner cituje Elisabeth Pfeil (1965). V prípade disperznej rodiny ide o rodiny detí, ktoré „žijú priestorovo oddelené od starších generácií, no v úzkom vzťahu s nimi“ (Salner 1982: 394), ďalej aj Salner 1983: 528.

Preklad slova *Abstand* či *distance* môže mať rôznu podobu. Ja som si zvolila slovo *vzdialenosť* pre rozličné možnosti jeho rozmeru – *vzdialenosť* môže byť väčšia i menšia: viacgeneračné rodiny nebývajú v jednej domácnosti, no *vzdialenosti* medzi domácnosťami ich členov môžu byť rôzne (v jednom meste i naprieč kontinentami).

Podobnú situáciu našiel Peter Salner pri výskumoch na Kysuciach: „Formy výpomoci a spolupráce sa neobmedzujú len na krízové či uzlové situácie (choroba, špičkové domáce či poľné práce), ale majú sústavný charakter“ (Salner 1982: 394). Peter Salner nazýva v súvislosti s vidieckym prostredím takúto rodinu rodinou disperznou či rozptýlenou.⁴ Iné termíny sú napríklad „multilokálna“ rodina alebo koncept „modifikovanej rozšírenej rodiny“,⁵ ktorá predstavuje skupinu príbuzných, ktorí majú medzi sebou relatívne úzke a trvalé vzťahy bez toho, aby zdieľali bydlisko, hospodárske, kultúrne a sociálne aktivity. Spomenuté termíny sú vlastne len iným pomenovaním pre koncept *intimity na vzdialenosť*.

Sú to práve tieto dva póly (zanedbávanie – vzťahy na diaľku), medzi ktorými osciluje vedecký diskurz o vzťahoch medzi generáciami. Otázka je veľmi citlivá, keďže sa nejakým spôsobom dotýka každého jednotlivca v našej spoločnosti (najmä jeho svedomia), so silným etickým pozadím a kultúrnymi normami. Zároveň je prepojená so spoločenským dianím – veľmi voľne povedané – vždy, keď chýbajú peniaze v štátnom rozpočte určené na starostlivosť o najstaršiu generáciu, začne sa apelovať povedzme na zodpovednosť najstaršej generácie samej za seba.

Pred pár rokmi sa v slovenských médiách napríklad objavila reklamná kampaň na komerčné poistenie v rámci tretieho piliera sociálneho poistenia, ktorá operovala heslom „Vy už

5 Walter Bien hovorí o „multilokale Familie“ či „modified extended family“ (2000).

nemusíte ostať nikomu na krku“. Zameraná bola, samozrejme, na inú vekovú skupinu ako sú seniori samotní, zobrazení sediac na pleciach mladším príbuzným či celkovo mladším ľuďom pri neobvyklých situáciách, v ktorých očividne predstavovali príťaž. Hoci Rada pre reklamu vtedy dostala sťažnosť od súkromných osôb,⁶ vyhodnotila, že podnet nie je v rozpore s Etickými zásadami reklamnej praxe platnými na území SR – hlavné reklamné poslanstvo podľa nich znelo: „...aj keď sa Vaši blízki o Vás radi v budúcnosti postarajú, Vy už nemusíte zostať nikomu na krku...“. Reklamná agentúra totiž dôvodila, že „takéto otvorené a neprikrášľované pomenovanie problematiky je pre ich cieľovú skupinu prijateľný spôsob komunikácie práve preto, že ekonomická sebestačnosť je veľmi vážny a naliehavý problém všetkých generácií“. Cieľovou skupinou totiž bola stredná generácia, teda stále pracujúci ľudia, ktorí ešte neboli dôchodcami: zobrazovali ich perspektívu, možnú budúcnosť. Tvorcovia reklamnej kampane zrejme nezvažovali, že vplyv na starších ľudí mimo ich cieľovej skupiny nemusí byť pozitívny a aktivizačný.

Druhou možnosťou je zdôrazňovanie *malej zmluvy medzi generáciami*, solidarity v rámci rodiny a nutnosti, morálnej povinnosti súvisiacej s tradíciou postarať sa o starších členov svojej rodiny (resp. príbuzných).

6 „Sťažovatelia označujú reklamu za neestetickú, nekultúrnu, antisociálnu, generačne poburujúcu. Domnievajú sa, že ako starí ľudia sedia na krku mladých, tým jasne dávajú na vedomie občanom, že stará generácia – dôchodcovia sú na záťaž a hrdúšia, obrazne povedané ekonomicky mladú a strednú generáciu. Sťažovatelia dopĺňajú, že dôchodcovia si tento spôsob získania dôchodku nespôsobili sami, už pár desaťročí odvádzajú dôchodkové poistenie, majú právo na dôchodok a nie ‚zostať nám na krku‘, ale sú plne odkázaní na svoju penziu, ktorú si zrážkami z plátov riadne platili. Takýto spôsob propagovať dôchodkové poistenie v správcovskej spoločnosti pripadá sťažovateľom neúčtivý, svedčí a nekultúrnosti a dravosti

reklamnej činnosti, poštváva starú a strednú až mladú generáciu proti sebe a táto reklama je nezlučiteľná so slušnosťou a sociálnym cítením firmy, ktorá takúto reklamu zvolila a svedčí o nízkej kultúre sociálnej a spoločenskej úrovni tejto organizácie. Poukazovať na to, že starší ľudia zostávajú niekomu na krku a názorne to ukázať, sťažovatelia nevedia k čomu mala táto reklama vyprovokovať, ale ich vyprovokovala k odmietnutiu. Predmetnú reklamu sťažovatelia označili za ponižujúcu a nezlučiteľnú s dobrým mravom, ktorú má reklama spĺňať a domnievajú sa, že by mala byť stiahnutá a firma by sa mala ospravedlniť verejne v televíziách, ako aj v tlači.“ <http://www.rpr.sk/sk/nalezylreklamna-kampan-so-sloganom:---uz-nemusite-nikomuzostat-na-krku-->

Koncept malej zmluvy medzi generáciami, ktorý sa v Európe vyvinul v minulých storočiach, by sme možno mohli prirovnať k *modelu troch grošov*. V slovenskej ľudovej rozprávke „O troch grošoch“⁷ je kováč Focus z Gesta Romanorum zo 14. storočia síce nahradený kopáčom pri ceste, ale princíp, pri ktorom stredná generácia jeden groš požičiava a druhý vracia, bol v nejakej forme rozšírený v celej Európe (Sprander 1984).

Ako som naznačila, tradičné alebo dlhodobé rodinné vzory zohrávajú dôležitú úlohu pri štruktúrovaní príbuzenstva a sociálnych sietí v rôznych geografických oblastiach. Existuje viacero rôznych možností, ktoré uvádza Karsten Hank, hovoriac o rozdieloch v „kultúrnych hodnotách a postojoch týkajúcich sa napríklad podpory preferencií alebo vhodnosti blízkych medzi-generačných väzieb, ktoré pravdepodobne ovplyvnia pomer, podľa ktorého si rodiny a inštitúcie sociálneho štátu delia zodpovednosť za podporu starších ľudí“ (2007: 159). Súčasne sú tieto modely prepojené so vzťahom služieb sociálneho štátu a podpory rodiny. Ako ukázali výsledky niekoľkých výskumov, krajiny so silnou infraštruktúrou formálnych služieb poskytovaných sociálnym štátom, ako napríklad v Škandinávii, znižujú závislosť rodičov na podpore poskytovanej deťmi (Hank 2007: 170). Žiaľ, spomínaný výskum nezahŕňa slovansky hovoriace krajiny.

Výsledky výskumov ekonómov Jaroslavy Kováčovej a Gábora Szüdiho (2016), ktorí porovnávali situáciu v krajinách Vyšehradskej skupiny, naznačujú vo všetkých krajinách existenciu podobných modelov sociálnej politiky a starostlivosti o zdravie či starých ľudí. Smerovanie je podobné ako v prípade modelu v nemecky hovoriacich krajinách, jeho charakteristickou črtou je už i spomínaný proces decentralizácie.

Otázkou v mojom výskume bolo, či a ako sa načrtnutý vývoj a idey budú odzrkadľovať v rozprávaniach členov viacerých generácií rodín žijúcich v Bratislave.

7 “The man who was Poor but Wise” z katalógu AaTh 921 A, (Gašpariková 1991: 42).

Ako navrhuje Gabriele Rosenthal, optimálna metodológia pri analyzovaní rozprávání je tá, ktorá umožňuje rovnováhu medzi štruktúrou a skúsenosťami (Rosenthal 1994: 128). Keďže naratív predstavuje médium, ktorým ľudia prezentujú, vyberajú alebo vynechávajú niektoré udalosti v ich živote, je dôležité, ako ľudia rozprávajú o konkrétnych udalostiach. Hoci udalosti v živote majú určitú chronologickú postupnosť, sekvencie⁸ rozprávaného príbehu sa nemusia nevyhnutne objaviť v rovnakom poradí. Je dôležité rozlišovať medzi dvoma hlavnými dimenziami: témami a druhmi textov, ktoré sa zaoberajú témami: „Vzhľadom na to, že každý druh textu môže slúžiť špecifickým referenčným a komunikačným funkciám, je možné sa opýtať: prečo si rozprávajúci v tejto sekvencii vyberie tento druh textu a nie iný druh textu?“ (Rosenthal 2004: 57). Ako ďalej navrhuje Rosenthal, predpokladáme, že je dôležité, ak sa autori/autorky autobiografických textov vyjadrujú nahnevane, či polemizujú so spoločenským diskurzom, ak o iných témach rozprávajú veľmi široko a s mnohými detailmi a ďalšie zase ledva spomenú krátkym opisom (Rosenthal 2004: 57). Kategóriami pre rozdelenie do sekvencií sú druhy textov ako rozprávanie, opisy a argumentácie.⁹ Rozprávanie referuje o jednotlivých udalostiach, ktoré sa udiali v minulosti. Znamená sled skutočných alebo fiktívnych udalostí, ktoré sú vo vzájomnej časovej alebo kauzálnej súvislosti. Gabriele Rosenthal rozlišuje niekoľko poddruhov rozprávania: Bericht/správa (krátke stručné rozprávanie v jednej línii), Geschichte/príbeh (detailné rozprávanie výnimočných okamihov zviazané s konkrétnym časom a osobami), Epische Erzählung/epické rozprávanie (s mnohými opisnými odbiehaniami), Dramatische Erzählung/dramatické rozprávanie (spájajúce viaceré hlavné línie udalostí

8 Pojem sekvencia znamená sled častí, tvoriacich uzavretý celok; postup v rade; zoskupovanie v postupnom slede; nasledovanie, následnosť (FILIT: heslo sekvencia). Pri analýze textu znamená sekvencia základnú jednotku analýzy. Kritériá pre sekvencializáciu pozri Rosenthal 1995: 218ff).

9 Pozri viac Rosenthal 1994, 1995, 1998, 2004, 2015.

10 Za upozornenie na problém diskontinuity ďakujem Petrovi Salnerovi.

do spoločných situácií), Belegererzählung/dokumentujúce rozprávanie (slúžiace na podporu argumentácie) a Evaluation/hodnotenie (argumentácia v rámci rozprávania, ktorá má obhájiť, prečo je dôležité porozprávať práve ten či onen príbeh), a napokon rôzne kombinácie uvedených druhov textov.

Rozhodujúci rozdiel medzi opisom a rozprávaním je statickosť opisov, priebeh prezentovaných udalostí a ich skutková podstata/obsah je akoby zmrazený. Argumentácie sú textové elementy, ktoré obsahujú teórie, ktoré buď môžu byť súčasťou sekvencie rozprávání, alebo stoja mimo nich ako hodnotenia. Znamenajú odraz všeobecnejších predstáv (Rosenthal 2004: 240–241).

Staršia generácia v rodine ako vzor

Rýchlosť zmien v spoločnosti od druhej polovice 20. storočia sa spája so skutočnosťou, že stále sa predlžujúca fáza života po skončení aktívnej pracovnej činnosti je historicky veľmi mladý fenomén. Oba javy súvisia s ťažkosťami pri hľadaní modelu, príkladu, vzoru, ako prežívať život po odchode do dôchodku (Blaumeiser 1993: 32). V každom prípade ale všetci, ktorí starnú, majú nastavené zrkadlo zosobnené tými, ktorí už zostarli. Starí ľudia poskytujú pre nasledujúcu generáciu model, akými by na jednej strane mohli byť oni sami, na druhej strane, akými by sa nemali stať. Práve z porovnania so staršou generáciou vyplývajú obavy a nádeje a aj ich praktiky, činnosť, aktivity, ktoré volia po odchode do dôchodku, či jednoducho so stúpajúcim vekom.

Na dôvažok situáciu s hľadaním vzorov komplikujú i zmeny súvisiace so svetovými vojnami, ktoré rozbili rodiny a hodnoty. Došlo k početným úmrtiam, vyhánaniam, sťahovaniam časti rodiny, zatýkaniam počas komunizmu atď., takže „zrkadlo“ nemuselo existovať alebo mohlo byť rozbité. Navyše tým vznikali v rozprávaniach v rodinách témy, o ktorých sa mlčalo alebo klamalo – niekedy v rodine, inokedy rodina pred úradom

a verejnosťou¹⁰ (príklady uvádzajú Monika Vrzgulová a Peter Salner v tejto publikácii).

V rodinnom rozprávaní sa často vyskytovali starí rodičia ako vzory.

Ludovít (72-ročný)

Ak by si sa ma pýtala, či sa dá zostarnúť so čťou, poviem, že nie je nič krajšie. Ale čo to vlastne znamená? Asi som to videl v detstve, narodil som sa v Karlovke, tam som aj vyrástol. Môj starý otec, pamätám si, že ho všetci rešpektovali, lebo bol dobrý hospodár. Bol vysoký, štíhly, rozvážny a mal vzpriamený postoj, ruky si dával za chrbát, tak som si to aspoň pamätal. Hoci neskôr som zistil, že mal silné reumatické bolesti a vlastne veľmi krivé nohy. Ale nepoznal som to, neukazoval to.

Ludovít hľadá vo svojom starom otcovi vzor. Jeho hľadanie vzoru smeruje na prvý pohľad proti téze, že starí ľudia súčasnosti nemajú príklad, ako zostarnúť. Napriek tomu, že ho nemajú, hľadajú ho. V podstate v tomto prípade predstavuje starý otec najmä obraz, ako vyzeráť. Keďže bol hospodárom na vlastnom majetku, Ludovítovi nešlo ani tak o hľadanie návodu, ako žiť, ale skôr o obraz toho, ako si zachovať česť až do konca života. V rozprávaní sa prejavuje strach zo straty dôstojnosti – len nikomu nebyť na obtiaž a vydržať všetko, tváriť sa ako človek, ktorý je samostatný a nemá žiadne problémy.

Rozpráva o vzhľade starého otca, o vzpriamenom postoji, rukami za chrbtom, ktoré si však za chrbát zakladal pravdepodobne preto, aby si boľavý chrbát podoprel. Že mal starý otec boľavý chrbát, sa Ludovít dozvedel až po jeho smrti.

Keď o svojom starom otcovi, teda Ludovítovom otcovi, rozpráva Mária (36-ročná), Ludovítova dcéra, používa podobné vetné konštrukcie i slovné spojenia:

No môj starý otec bol vysoký, štíhly a rovný, vždy chodil rovný. A nosil ruky za chrbtom. On pracoval v Stavoindustrii a všetci ho rešpektovali, bol tam vedúcim učtarne. Taký pán úradník. A to mu ostalo, taká hodnota a dôstojnosť, aj keď už bol na dôchodku.

Predstava konečnosti vlastného bytia v súvislosti so starnutím ako obdobím skracovania životnej dráhy a očakávaním konca je vlastne nastaveným zrkadlom dovtedajšiemu životu a predstavuje preto určité kritérium pre jeho hodnotenie. Práve koncept životnej dráhy, ako ju predstavuje Josef Alan, zavádza do pokusov o sociálno- a kultúrno-vedeckú analýzu smrti pohľad na smrť ako na vyústenie existencie, ktoré stojí oproti predstave smrti ako pretrhnutia „nite“. Podobne ako v prípade hrdinskej smrti, ktorú môžeme považovať za vyústenie bytia v čin, ktorý mu dáva vyšší zmysel, je v starobe v podstate oným (v čase rozloženým) činom, ktorý určuje aj „umenie umrieť“, predstava o kvalite starnutia. V tejto súvislosti sa niekedy hovorí o umení starnúť dôstojne a príprave na smrť ako o socializačnom procese, keď sa obraz dôstojne prežitého vysokého veku a samotná smrť začleňuje do priebehu života ako kritérium jeho hodnotenia (Alan 1989: 398).

Alexandra (67-ročná)

Positívny vzor starého človeka, ktorého nezlomil pohnutý život, ktorý si do hlbokého veku zachoval odvahu a životnú múdrosť, zmysel pre humor a schopnosť recesie, mi zanechal otec z otcovej strany. Nebola som s ním stále v kontakte, lebo otec padol na vojne, a mama sa znovu vydala, tým vzácnejšie boli občasné stretnutia. Pochádzal zo sedliackej rodiny, vlastnou húževnatosťou sa dopracoval na správcu veľkej fabriky, bol vzdelaný, hral na husliach.

Alexandra opisuje vlastnosti starého človeka, ktorý pre ňu predstavuje pozitívny vzor. Opisuje ho ako odvážneho, múdreho,

so zmyslom pre humor a schopnosťou recesie – čo sú vlastnosti, ktoré je možno uplatniť i v neskoromodernej dobe. Opäť obraz starého otca ako člena rodiny spája i s iným statusom – statusom sedliaka, ktorý v rámci sociálnej mobility dosiahol vyššie postavenie. Zdôrazňovanie kompetentnosti spoločného predka, člena predchádzajúcej generácie, tvorí základ pre pozitívne prerozprávajúcu identitu rodiny.

V sekvencii Alexandra upozorňuje i na problém vdovstva a opätovný vydaj a ich vplyv na vzťahy v rámci rodiny.

Alexandra vo svojom rozprávaní o starom otcovi pokračuje ďalej:

Starý otec sa nebál hovoriť pravdu malému dievčaťu. Keďže sa líšila od toho, čo mi hovorili v škole, a ja som nepripúšťala myšlienku, žeby v škole klamali, viedla som s ním dlhé spory, ale pre môj ďalší život mala dedova pravda zásadný význam. V časoch totálneho vymývania mozgov som už niečo vedela o totalite, o kulte osobnosti, o cene víťazstva vo vojne. Práve dedova pravda bola pre mňa stimulom pre pozorovanie, porovnávanie a rozmyšľanie o živote, pre moje smerovanie.

Alexandra v prvej sekvencii, ktorá je súčasťou spomínanej témy starý otec, rozpráva o sporoch medzi pravdou prezentovanou na jednej strane komunistickým školstvom a na druhej životnou skúsenosťou starého otca.

Druhá sekvencia je argumentačným rozprávaním, *legitimizačným výrokom* o uverení starému otcovi, o tom, že nepodľahla „vymývaniu mozgov“ a ostala samostatne mysliacou bytosťou.

Obe sekvencie nás upozorňujú na zaujímavý problém pre ďalší výskum: hodnotenie vzťahu starých rodičov a ich vnúchat v období reálneho socializmu. Práve starí rodičia zosobňovali minulosť, hodnoty, ktorých odovzdávanie ďalším generáciám mohol považovať komunistický režim za nežiaduce (pozri aj Možný 1999).

Marek (42) o svojom starom otcovi, Alexandrinom otcovi, rozpráva podobným spôsobom, tiež predstavuje vzor človeka snažiacieho sa pre rodinu predstavovať zdroj pravdy:

„Mamin otec to bol, on bol redaktor v časopise, aj šéfredaktor bol a veľmi ho vždy zaujímal šport. Zároveň si zakladal na rodine, vysloviť naše priezvisko nebolo vôbec jednoduché, no učil nás to ešte ako deti. Spolu so starou mamou tak držali rodinu a bolo to ťažké niekedy, keďže naši chodili do kostola, tak nájsť ten balans medzi tým, čo sa hovorilo vonku a čo sa hovorilo doma.“

Obraz starého rodiča ako téma rozprávania

Peter Laslett sa zamýšľal nad existenciou starých rodičov vôbec – v súvislosti s evolúciou a prirodzeným výberom totiž podľa neho nemajú tieto žiadny vplyv na to, čo sa stane s jedincami, ktorých reprodukčná činnosť sa skončila. Laslett sa zamýšľal nad tým, že ak niektorí starí rodičia vypestovali vlastnosti, ktoré pomohli ich vlastným deťom vychovať svoje deti, a týmto spôsobom dopomohli k zlepšeniu šancí na prežitie u svojich vlastných vnúchat, práve tieto črty mohli pomôcť prežiť aj im samotným v rámci výberu (1995 a): 120). Niektoré biologické teórie tvrdia, že je to práve funkcia starých rodičov – teda pomáhať pri výchove svojich vnúchat –, kvôli ktorej ľudia vôbec žijú dlhšie, ako je fáza ich reprodukčného života, alebo prečo plodná fáza netrvá až do konca ich života.

Demografické údaje, ktoré uvádza Erhard Chvojka (podľa hodnôt Francúzska 18. storočia, kde asi len 16 % všetkých novorodencov nezažilo svojich starých rodičov vôbec), ukazujú, „že to nebol až demografický prechod, ktorý zabezpečil pre väčšinu detí šancu zažiť svojich starých rodičov ešte živých. V 20. storočí sa len zvýšil priemerný počet starých rodičov, ktorých mohlo dieťa zažiť, zároveň sa zminimalizoval

počet tých detí, ktoré nezažili žiadneho starého rodiča. Demografické premeny posledných 130 rokov viedli k maximálnemu vyčerpaniu starorodičovského potenciálu z hľadiska kvantitatívneho¹¹ (2003: 299).

Pôvod starorodičovských rol by sme mohli hľadať niekde v meštianskej spoločnosti začiatku 19. storočia. Pri vytvorení roly starého otca pravdepodobne zohralo svoju úlohu paralelné zavádzanie dôchodku štátnych a iných úradníkov. U meštianskych žien podmienil nízky sobášny vek to, že vo vyššom veku zažili svoje vnúčatá počas pomerne dlhej doby. Erhard Chvojka považuje za ďalšie argumenty, ktoré podporujú jeho tvrdenie, výskumy, ktoré ukazujú, že od tohto obdobia postupne klesal počet druhých sobášov ovdovených žien. Staršie vdovy sa skôr sústredili na rolu starých matiek (Chvojka 2003). V súvislosti s novým obrazom, s touto novou rolou, súvisí aj zvýšenie hodnoty staroby a statusu starých žien. Sylvia Hahn cituje myšlienku Gerda Göckenjana a Angely Traeger o tom, že ruka v ruke s rozširovaním sa a pozitívnym vnímaním meštianskej ideológie prichádza v druhej polovici 19. storočia aj „stúpajúca emocionálna náklonnosť“ voči starším ženám, predovšetkým vo vzťahu k starým matkám. Nový, silno individualizovaný obraz bol spojený so slovami ako česť, slušnosť, láskavosť, trpezlivosť, prijímanie, a predovšetkým so životom v rodine (Hahn 2000: 158).

Na prelome 19. a 20. storočia mal vzťah medzi vnúčatami a starými rodičmi v meštianskom prostredí takmer storočnú tradíciu, bol to predovšetkým emocionálne určený vzťah v rámci rodiny. V tomto období v meštianskych rodinách aj príslušníci starorodičovskej generácie vo svojom detstve zažili svojich

11 „dass nicht erst der Demographische Übergang für die überwiegende Mehrheit der Kinder die Chance auf lebende Großelternanteile mit sich gebracht hatte. Im 20. Jahrhundert erhöhte sich lediglich die durchschnittliche Anzahl der Großelternanteile, die ein Kind noch erleben konnte,

während gleichzeitig der Anteil derjenigen, die keinen lebenden Großelternanteil mehr besaßen, minimiert wurde. Die demographischen Veränderungen der letzten 130 Jahre führten somit vor allem zu einer maximalen Ausschöpfung des Großelternpotentials in quantitativer Hinsicht.“

starých rodičov už so špecifickým spôsobom správania sa. Obraz rodiny, ktorý zodpovedal meštianskym normám, sa v priebehu konca 19. storočia postupne rozšíril aj do iných prostredí – robotníckeho a vidieckeho prostredia a do roľníckych rodín.

Martin (67-ročný):

„Kedže starí rodičia nebývali v Bratislave, my sme mali sviatočných starých rodičov, že nebol čas na nejaké hádky a rozbroje, nepamätám si aspoň, keď som s nimi trávil čas, tak vždy to bolo o pohode, pokoji, možno ak aj mali dospeli medzi sebou niečo, tak sa to dialo za zatvorenými dverami. Možno neskôr potom, ale ja som bol vždy taký, že som sa veľmi o to nezaujímal, nekladal sa do toho.“

Jeho dcéra Katarína (39-ročná):

„Babka vždy bola taká starostlivá, najskôr boli všetci ostatní, až potom bola ona. Naučili ma ten postoj k životu, najmä z tatovej strany, ja si myslím, že mám od nich taký ten že pomáhať, že robiť dobro, ich si pamätám ako že anjelov, ktorí naozaj sa starali o všetkých a vždy. Nevie, či to súvisí aj s tým, že dedko bol hasič, že to bolo tak podvedome nejako, a proste môj otec je tiež taký, že on je na poslednom mieste a predtým všetci ostatní, aby odservisoval. Z tej druhej strany si to nejako extra neviem vybaviť.“

Koncept obetavých starých rodičov bol v Bratislave počas obdobia reálneho socializmu naviac umocnený nedostatkovým hospodárstvom, ktoré vyžadovalo užšie sociálne siete a spoluprácu v rámci rodiny, a zároveň povinnosťou pre ženy byť zamestnaná. „Mýtus dobrých, nezištných a obetavých babičiek nadobudol v tomto období iné funkcie a bol živený pragmatickými faktormi, o čom svedčí dobový frazeologizmus, mať dobrú babičku je viac ako vyhrať v lotérii“ (Feglová 2002: 95).¹²

12 Vo vidieckom prostredí rovnako (pozri Salner 1983: 527).

Podľa Josefa Alana to, čo zblízuje generáciu starých rodičov a generáciu vnúcat, je do istej miery vzťah ku generácii strednej: „Dispoziční struktury jednání a postojů v etapě mládí a stáří jsou si v mnohém podobné; mládí a staří jsou si vzájemně bližší, než jedni i druzí se střední generací, ať se to projevuje zvýšenou nekompromisností, zaujatostí pro svou pravdu, kategoričností, nebo důrazem na kontrast velkých cílů a ideálů na jedné straně a všedních potížích na straně druhé. Stáří obsahuje jistou dávku rezistence vůči adaptivním mechanismům, která ho sblízuje s mládím“ (Alan 1989: 389). V tomto prípade ide o podobu v prejavoch, nie tak veľmi podobu v zdrojoch (na jednej strane životná skúsenosť, na strane druhej absolútna neskúsenosť). Napriek tomu sú to práve podobnosti, ktoré predstavujú možný zdroj socializačného vplyvu najstaršej generácie na najmladšiu. Podľa Josefa Alana „tento generačný preskok umožňuje preklenout ony ‚propasti‘, které díky socializačnímu modelu, založenému na dvougeneračních vztazích, obsahují mnoho rušivých, konfliktních, ba až negativistických podtónů“. Reinhard Sieder kladie počiatky takéhoto vzťahu medzi starými rodičmi a vnúcatami rovnako do obdobia 19. storočia a do súvisu s rozvojom meštianskeho ideálu: „Starí rodičia sa chceli zúčastňovať na výchove svojich vnúcat; nie zriedka vnímali svoje milované vnúcatá ako pravých dedičov, a svoje deti, s ktorými museli častejšie riešiť konflikty, len za ‚medičlánok‘ v rodinnej dynastii“¹³ (Sieder 1998: 238).

Vnuci a vnučky často prispievajú k oživeniu vzťahov medzi oboma staršími generáciami. Tak umožňuje tento *generačný preskok* oživovať tradície, udržiavať kontinuitu a spoluvytvárať medzigeneračnú solidaritu. Vzťah špeciálne so starým otcom považujú niektorí autori za prostriedok socializácie do kultúrnej a rodinnej identity (Bates 2009, Waldrop et al. 1999, viac pozri Sedláková et al. 2017).

13 Die Großeltern wollten an der Erziehung ihrer Enkel beteiligt werden; nicht selten betrachteten sie ihre geliebten Enkel als

die eigentlichen Erben, und ihre Kinder, mit denen sie häufig Konflikte austrugen, nur als „Zwischenträger“ in der Familiendynastie.

Témou, ktorá sa pri rozhovoroch neobjavovala, bol negatívny vzťah k vnúcatám (mám na mysli smerujúci od starých rodičov k vnúcatám, nanajvýš rozprávajú o pocitoch nevďaku a zo strany vnúcat o neopätovanej náklonnosti). Okrem konceptu pozitívneho spolužitia starých rodičov a vnúcat však existovali aj iné prístupy. Erhard Chvojka spomína napríklad psychoanalytickú literatúru z prvej polovice 20. storočia, ktorá hovorila vyslovene o negatívnom vplyve na výchovu vnúcat, najmä ich rozmaznávanie, ktoré podmyvalo rodičovskú autoritu (Chvojka 2003: 326–327).

Tento aspekt sa však v rozprávaniach tiež neobjavil a hoci môže rozdielny prístup k výchove detí platiť i v súčasnosti, pre generáciu matiek a starých matiek v mojom výskume nastáva skôr ich zblížovanie. Walter Bien v tejto súvislosti hovorí, že sa mladí rodičia cítia menej zatažovaní svojimi rodičmi v porovnaní s mladými dospelými v ich veku, ktorí ešte deti nemajú (Bien 2000: 202). Podľa rozprávania mojich partneriek pri výskume sa zdá, že príchodom vlastných detí a v spojení s potrebou pomoci a podpory pre mladých rodičov, sa vytvára tolerancia voči predtým niekedy zatažujúcemu sa „vmiešavaniu“ do života mladých zo strany ich vlastných rodičov.

Starostlivosť o starších ako téma rozhovorov

Rodina Barbory (71-ročná) predstavuje príklad z Bratislavy, kde neuverila „výhodám“, ktoré poskytoval socialistický štát (Možný 1999). Ako medička vedela, že zariadenia nespĺňajú jej predstavy o starostlivosti o starého človeka.

Moja mamička keď mala 60 rokov, ochorela na strašne ťažkú neurologickú chorobu, podobnú skleróze multiplex, a za dva a pol roka úplne ochrnula. Pritom ale mala absolútne intaktné myslenie. To bol veľmi zvláštny čas, lebo vtedy, keď mi povedali pravdu, že do štyroch mesiacov

zomrie, sme si povedali, že ju dochováme u nás doma. Ja neviem, ako som to zvládla, a pritom som ešte dokonca zatestovala. Ale to sa nedalo, mať ju celý čas u nás, tak sme sa dohodli, že mamu zoberieme domov, do jej domu, a že budeme mať rozdelené služby a budeme sa o ňu starať tam. Mali sme to geniálne vymyslené: bolo nás šesť a všetci boli ochotní, tak sme sa dohodli, že každý musel do roka dva mesiace odslúžiť. Ja som napríklad prišla v nedeľu večer a slúžila som do piatku, na víkend potom prišla iná rodina. Keď som tam bola na víkend od nedele do piatku, tak som bola pri nej od rána do večera a na večer tam prišiel niekto druhý. V piatok večer prišiel už ten, čo mal víkend a ja som išla na víkend už k svojej rodine.

No a to trvalo dva roky, ale bola to úžasná skúsenosť pre nás súrodencov, spojilo nás to. Napokon aj mňa s manželom, veľakrát išiel za mňa on. Bolo to náročné, ale tým, že nás bolo šesť, tak sa to dalo a naša mama nemusela skončiť v nejakom ústave.

Choroba matky bola pre Barboru momentom, keď sa rozhodla vzdať sa vlastnej kariéry, po ktorej túžila celý život, no nemohla sa uplatniť kvôli povolaniu svojho otca (bol živnostníkom) i neskrývanému náboženskému presvedčeniu. Napokon sa jej kariéra začala vyvíjať podľa toho, ako si to predstavovala, až po roku 1989. Krátko po dosiahnutí postu, po ktorom túžila, jej matka ochorela. Keď hovorila o tom, že sa jej podarilo atestovať aj pri zložitých životných podmienkach, atestácia predstavuje dôraz na vlastnú kompetenciu, je súčasťou témy jej rozprávania o sebe ako o obeti režimu, obeti nadriadených, obeti medzigeneračných rodinných vzťahov.

V ďalšej sekvencii argumentuje premysleným systémom starostlivosti za správnosť rozhodnutia starať sa o matku v jej dome.

Barborina dcéra Eva (37-ročná) si na obdobie starostlivosti spomína takto:

Pamätám si na starú mamu, ako ležala v posteli a povedala: Tak takto som dopadla, ja intelektuálka... Bolo to vtedy veľmi milé, ona sa už nemohla hýbať, lebo ju neposlúchali ruky a nohy. Ale hlavu mala dobrú, a to bolo asi na tom to najhoršie.

Horšie to bolo neskôr, keď už u nás nebývala a už nemohla ostávať doma sama. Tak sa naši všetci striedali. Mne sa to ale páčilo, keď tu bola starká predtým u nás. Potom sa veľa cestovalo, všetci chodili tam, to plánovanie bolo geniálne vymyslené. Ja si viem predstaviť, že to tak bude aj u nás, my sme tri sestry, tak sa vystriedame a podelíme, chcem, aby naši boli doma, lebo mám tú skúsenosť a starká nakoniec zomrela veľmi pokojne.

Citát o úspešnom projekte starostlivosti o starú mamu, ktorý sa traduje v rodine a ovplyvňuje dokonca i rozprávanie o predstavách mladšej generácie týkajúce sa budúcnosti. Otázkou ostáva, do akej miery sa predstavy naplnia, keď spomenutá situácia potreby starostlivosti nastane, keďže Evine spomienky na staranie sa o starkú sa týkajú obdobia v jej živote, keď zodpovednosť neležala na jej pleciach.

Eva predstavuje aj príklad toho, ako sa jej kohorta veľmi nezamýšľala nad starostlivosťou o vlastnú osobu:

No toto je vec, nad ktorou som ešte že vôbec neuvažovala. Ja mám pocit, že budem samostatná do neviem kedy...

Podobne i v rodine Alexandry súrodenci prispeli k starostlivosti o mamu s Alzheimerovou chorobou, ktorá posledné dva roky potrebovala celodennú opateru.

Pri otcovi sme to nezvládli tak dobre. Nezvládli sme sa dať dokopy ako my traja. A hlavne, bola tam mama pri ňom stále. Pri mamičke to bolo iné. Tam, myslím, aj moja sestra pocítila a ja som jej to hovorila, uvidíš, aké to bude

aj pre Teba dobré, že si nebudeš potom vyčítať, že si sa nepostarala. Ona bola vtedy v Trnave, ale bolo jasné, hovorím jej, vysvetli šéfovi, že je to taká a taká situácia a že budeš pravidelne jazdiť do Bratislavy.

Cez deň sme platili najskôr takú pani zo Senca, ale potom, keď už bolo treba viac sa starať, tak sme najali študentku medicíny. A tá s ňou bola do konca. Cez deň ju brávala na prechádzku a na zmrzlinu, tú mamička milovala, alebo niekde, kde chcela. Večer vždy zatiahla žalúzie a to už prišiel niekto z nás na noc zase.

Ja si myslím, že to každé dieťa už nájde tých pár eur, keď sa všetci poskladajú, aby ten starý človek nemusel ísť niekde a mohol ostať doma. No a brat býval blízko, aj synovec a neter, tak to bolo pozichrované.

Syn Marek si na opatrovanie starej mamy spomína nasledovne:

Oni boli najprv doma, mama tam chodila každý deň, im navarila. Potom, keď už starý otec nebol, k nim chodila ešte nejaká pani, lebo mama bola zamestnaná. Až posledné dva týždne bola v nemocnici, ale to sa zasa mama starala, lebo tam mala kontakty. Ostatní (súrodenci – pozn. Ľ. V.) sa tiež nejako striedali, ale viac-menej mám pocit, že to bolo na mame, tým že vedela, ako sa o ňu má starať.

Tento prípad opäť ukazuje v očiach dcéry úspešný projekt starostlivosti o starú mamu, ktorý sa traduje v rodine, hoci v tomto prípade ide o iný druh starostlivosti. O starú mamu sa väčšiu časť dňa nestarajú deti samotné, ale je najímaná opatrovateľka, ktorej sa deti skladajú na plat, pretože v čase, keď stará mama potrebovala opateru, boli ešte všetci plne zamestnaní.

V očiach syna sa však v príbehu oveľa menej zdôrazňuje najímanie „pani“, no o to viac starostlivosť zo strany jeho vlastnej mamy, dokonca na úkor starostlivosti zo strany súrodencov.

V súčasnosti sa nachádzame vo fáze, keď žije naraz niekoľko generácií/kohort dôchodcov v jednej krajine. Ich vek siaha od neskorých päťdesiatich rokov po sto rokov a stále častejšie dochádza k tomu, že sa v jednej rodine nachádzajú dve generácie osôb v dôchodkovom veku. Starostlivosť o nich sa stáva neodmysliteľnou súčasťou domácej práce, ktorú na svoje plecia berú predovšetkým manželskí partneri alebo dcéry, ktoré sú tiež už na dôchodku. Sú to práve ženy, ktoré vo svojich rozprávaniach riešia starostlivosť o staršie generácie. I vďaka tejto skúsenosti so starobou sa viac zamýšľajú nad starostlivosťou (pozri aj Blaumeiser 1993). Ony sú zväčša tými, ktoré dochovávajú svojich manželov či iných rodinných príslušníkov.

Barbora i Alexandra sú príkladom *sendvičovej generácie*. Pojem predstavuje špeciálnu situáciu v *malej zmluve medzi generáciami*. Znamená, že sa generácia stará o svoje deti, prípadne o vnúčatá, a zároveň sa stará aj o svojich slabnúcich rodičov, čo je takisto historicky nová rola – nazýva sa *viacnásobným rodinným zatažením*¹⁴ (Chvojka 2003: 354).

V priebehu starnutia rodičov a dozrievania detí sa ich vzájomné vzťahy menia. V prvej fáze predstavujú rodičia pre rodinu svojich detí podporu – či už finančnú (časť z nich dokonca predlžuje svoju ekonomickú aktivitu preto, aby mohla finančne prispievať svojim už dospelým potomkom), alebo prevzmu niektoré pravidelné činnosti (ako starostlivosť o malé deti, výpomoc v domácnosti a podobne), alebo predstavujú aj možnosť jednorazových záskokov za rodičov. Postupne sa tento vzťah obracia. Rodičom ubúdajú sily, prípadne sa zhoršuje ich zdravie, napokon sami potrebujú podporu. Nakoniec bývajú deti, ktoré spočiatku obmedzujú pomoc starnúcim rodičom na materiálnu podporu, často zaskočené novou situáciou, v ktorej starostlivosť o starého rodiča vyžaduje pravidelné návštevy alebo jeho prijatie do vlastnej domácnosti.

14 *familiale Mehrfachbelastung*

Za nastolenie nového demografického poriadku v Európe 20. storočia a postupné predlžovanie nádeje dožitia bola zaplatená istá cena – možná osamelosť. Keď sa za starého demografického režimu niekto dožil staroby, možno už nemal životného partnera, ale bol obklopený dvoma, troma či štyrmi žijúcimi deťmi, ich partnermi a potomkami, pričom rodinu dopĺňali ešte synovci a netere aj rad ďalších príbuzných z partnerovej strany.

Deti dnešného starého človeka sú pravdepodobne nažive, spolu s ich partnermi i deťmi, zároveň zrejme žijú ešte aj jeho súrodenci či príbuzní z partnerovej strany. Hustota siete rodinných vzťahov bude ale menšia: „ako dôsledok neolokality, ktorá vedie k určitej izolácii jednotlivých generácií, potom budú starí ľudia žiť takmer výlučne s príslušníkmi vlastnej vekovej skupiny“ (Mitterauer 1978: 146), kde má na mysli najmä manželských partnerov. Mobilita, oveľa intenzívnejšia ako doteraz, vzdialenosti predlžuje a oká rodinnej siete zväčšuje... (Livi Bacci 2003: 228ff.)

Odchod z domova ako téma rozprávania

Nový fenomén druhej polovice 20. storočia predstavuje obdobie prázdneho hniezda. Po fáze aktívneho a zväčša i intenzívneho rodičovstva sa stáva manželský pár opäť párom, manželia spolu starnú sami.

Ján (97-ročný) – otčím Ľudovíta

Odchod mojich detí som prijal s ľahkosťou, pretože môžem s nimi komunikovať takmer denne, s jedným synom denne obedujem, s druhým koncom každého týždňa sa denne vidím, pracuje v stavebníctve v Rakúsku, jeho rodina býva v susednom byte na rovnakom poschodí.

Ján hovorí o tom, že odchod detí „prijal s ľahkosťou“, možno i z dôvodu, že mladší syn býva hneď vo vedľajšom byte. Okrem toho sa ženil ako starý mládenec, dlhú dobu bol zvyknutý na to, že žil sám. Spojenie „jeho rodina býva“ – teda nie syn sám, keďže pracuje mimo Slovenska, naznačuje, že sa s ním tak často nevidí.

Jeho nevesta Mária (Ľudovítova manželka, 64-ročná) hovorila o odchode jej a Ľudovítovej dcéry Márie (36-ročná) z domu:

Nebolo to preto pre mňa veľmi ťažké pustiť moje milované dievčatko na jeseň po maturite, keď sa rozhodlo študovať veterinu, aby išlo bývať ku svojmu priateľovi. Mária sa z domova odsťahovala náhodou či zámerne veľmi premyslene. Nezobrala si vždy všetko so sebou, občas prespávala aj doma, dostávala, samozrejme, od nás peniaze chovala sa priateľsky a vďačne. Šok, ktorý zažívajú niektoré matky, keď sa ich deti odsťahujú z domu, som teda nezažila. Možno i preto, že i ja sama som sa od svojich rodičov odsťahovala, keď som mala osemnásť rokov.

„Odsťahovanie“ sa dcéry prichádzalo postupne, Mária mala čas pripraviť sa na jej odchod. I pre odchádzajúcu generáciu umožňuje postupný proces odchádzania z domu istú prípravu a postupné prispôsobenie sa novej situácii. Vlastná skúsenosť s odchodom od rodičov takisto môže zohrávať rolu v prezentovanom bezproblémovom odchode dcéry z domu.

Gabriele Rosenthal považuje odchod detí z domova v našom kultúrnom prostredí za jeden zo sociálne typizovaných statusových prechodov. Sú spojené so zmenou v živote, no na rozdiel od spomínaných zlomových bodov, ktoré sú spojené s vývojom života, ich nemusia sprevádzať psychické premeny. Vyžadujú síce určité zmeny v koncepte samého seba a v spôsobe správania sa, no do akej miery ich ľudia vnímajú ako zlomy v obyčajnom behu života, resp. ako biografické krízy, závisí v prvom rade od toho, kedy sa stanú. Napríklad odchod detí z domova nemusí viesť ku kríze, ak je citlivo či správne (v zmysle, aby

vyhovoval všetkým) načasovaný. Ak deti opustia svoj domov priskoro, t.j. pred procesom postupnej rozlúčky alebo neskoro, t.j. potom, ako sa etablovala prax spolužitia rodičov s dospelými deťmi a rodičia sa naučili orientovať v novej oblasti života, môže u rodičov nastať biografická kríza (Rosenthal 1995: 141).

Americká sociálna historička Tamara Hareven konštatuje, že základ paradigmy životného cyklu je pokus o synchronizáciu *individuálneho času, rodinného času a historického času*. Na základe svojich výskumov tvrdí, že v minulosti sa individuálny čas podriaďoval času rodinnému i historickému. Napríklad v malom meste na prelome minulých storočí v Anglicku dcéry ostávali doma, dokonca sa nikdy nevydali, aby mohli dochovať svojich rodičov. Naplánovanie ich odchodu či zotrvania v domácnosti sa dialo podľa potrieb rodiny (Hareven 2000). V súčasnosti prevažuje individuálny čas pred ostatnými časmi, odchod z domu, *opustenie hniezda*, či zotrvanie v *hoteli mama* odchádzajúca generácia časuje či plánuje podľa svojich potrieb.

Téma odchodu detí z domu prináša i ďalšie úvahy. Zatiaľ čo s dospievajúcimi deťmi sa byt „zmenšuje“, po ich odchode sa zrazu vyprázdni a „zväčší sa“. Mnohokrát sa stáva i ekonomickou záťažou, najmä po odchode do dôchodku, keď sa zníži celkový príjem, čo ovplyvňuje štruktúru výdavkov, pretože byt a aj jeho vybavenie starne. Tak sa objavujú úvahy o sťahovaní, o odchode do menšieho bytu. Sociálna väzba na byt ako na domov, onen integrujúci rámec života, na sociálne okolie (susedstvo), rovnako ako klesajúca fyzická, sociálna i citová mobilnosť starších ľudí však rozhodnutia sťažujú. Pretože v starobe celkovo vzrastá význam základných životných potrieb (zdravie, strava, pohyblivosť), sú práve bývanie¹⁵ a domov stále silnejšie vnímané ako životné centrum – a sťahovanie ako vytrhnutie zo životného štýlu (Alan 1989: 382). V prípade súčasných starých ľudí istú úlohu mohla zohrať i bytová situácia po druhej svetovej vojne, ktorú niektorí spomínajú vo svojich rozprávaniach (síce nie explicitne v súvislosti so svojim súčasným bývaním). Spätosť s domácim prostredím, istota bývania môže súvisieť s potrebou ustálenia, ukotvenia.

Nie je vzdialenosť ako vzdialenosť

Blažena (65-ročná) býva s dcérou Katarínou v jednom dome:

Vychovala som tri deti, všetkým som umožnila vyštudovať vysokú školu. Dcéry sa osamostatnili, narodili sa im deti, mali vlastné rodiny, vlastné povinnosti. Odchod mojich dvoch dcér z domu som prežívala ťažko, ale musela som sa s tým zmieriť. Narodenie 4 vnúčat som neprežívala nejako intenzívne, pretože nežili sme v spoločnej domácnosti. I napriek tomu, že bývajú mimo môjho bydliska, ma navštevujú, týždenne, štvrťročne, máme veľmi dobré vzťahy medzi sebou.

Narodenie najmladšieho vnúčaťa som prežívala spolu s jeho rodičmi veľmi intenzívne, pretože bývam s nimi v rodinnom dome. To, čo teraz prežívam sa nedá ani opísať. Radosť, strach, pomoc, to sú atribúty, pri ktorých nemám čas myslieť na starobu, choroby a iné neduhy.

Blažena vníma najmladšie vnúča, jeho blízkosť, intímny vzťah s dieťaťom, ktoré vychovávala od 11 mesiacov do troch rokov, ako náplň života. Ide o pokračovanie v téme „umožnenia všetkým trom dcéram študovať“, teda jej orientácie na rodinu. Orientácia na rodinu je u starých ľudí súčasťou nového poňatia úlohy rodiny v životnej dráhe: rodina je ponímaná ako „celoživotné dielo“, ako výsledok životných cieľov (Alan 1989: 383).

Vzťahy s ostatnými vnúčatami vyjadrila jednoduchým opisom „pravidelného stretávania sa“, ktorý môže vyjadrovať rezervovanosť. Zriedkavé stretávanie môže na druhej strane znamenať i malé trecie plochy, nie časté príležitosti pre konflikty, ktoré sa preto v jej rozprávaní nevyskytujú.

¹⁵ Pričom sa niekedy prihliada i na zodpovedajúce charakteristiky bývania ako bezbariérový prístup, sieť obchodov v okolí a iná infraštruktúra a pod., to sú motívy, ktoré môžu ovplyvniť rozhodnutie o sťahovaní sa.

Pokračuje nasledovne:

Žijem zatiaľ s dcérou v rodinnom dome. Mám tam svoje súkromie, takže nepomýšľam ísť do domova dôchodcov alebo iného sociálneho zariadenia.

Neviem, čo čas prinesie, ale môžem povedať z vlastných poznatkov (pracovala som s ľuďmi, ktorí boli v takýchto zariadeniach), že ľudia žijúci v týchto zariadeniach majú všetko – ubytovanie, stravovanie, kultúru, lekársku starostlivosť, ale im chýba teplo domova, láska najbližších, pocit istoty a porozumenia.

Spoločný život s dcérou v jednom dome a *intimitu na vzdialenosť* prepája s úvahou o starostlivosti – ona má súkromie, takže nechce ísť do domova dôchodcov. Poskytuje podľa nej teda domov dôchodcov súkromie – nezávislosť? Blažena necháva otvorenú i túto možnosť, napriek pôvodne odmietavému postoj. Nevie, čo prinesie čas – ráta teda s inou možnosťou v budúcnosti? Tému starostlivosti o najstaršiu generáciu v rodine, teda mamu, som otvorila aj pri rozhovore s Katarínou. Tá nepripustila možnosť, že by jej mama mala niekam odísť, ale v rozhovore vyšlo najavo, že sa vlastne nad možnosťou, že v budúcnosti nastane chvíľa, keď bude potrebné sa o mamu postarať, doteraz nezamýšľala.

Vzdialenosť medzi bydliskami generácií v rodine v priebehu 20. storočia sa zväčšuje. Na druhej strane poskytuje súčasná technika nové možnosti: mikrovlnná rúra uľahčila ohrievanie jedál pre starších príbuzných, ktoré pre ne pripravili mladšie generácie, hoc aj žijúce v inej domácnosti. Vzdialenosti znižuje i rozvoj automobilizmu, leteckej dopravy, komunikáciu uľahčuje i telefonovanie, mobilné telefóny, e-mail a podobne.

Vzdialenosť teda zaváži.¹⁶ Ak nevlplyva na kvalitu vzťahov medzi generáciami, ktorá môže byť hodnotená len z hľadiska starých ľudí samotných, vzdialenosť minimálne vplyva na charakter – druh – formu vzťahov medzi generáciami.

Kde je dôraz – na intimitu či na vzdialenosti?

Dôsledky priestorového oddelenia generácií v rodine zahŕňajú dva momenty. Na jednej strane môžu predstavovať základ pre zlepšenie vzťahov, zmiernenie napätia medzi generáciami, na strane druhej izolovanosť starých ľudí.

V súčasnosti teda rodinné povinnosti, ktoré pretrvali až do vysokého veku, nemajú zväčša formu starostlivosti o rodinu žijúcu v jednej domácnosti. Spočívajú predovšetkým v tom, že pokiaľ vládzu, starší ľudia na dôchodku používajú veľa času a finančných prostriedkov na to, aby pomohli svojim potomkom pri vytváraní podmienok na založenie rodiny, pre vytvorenie vlastnej domácnosti. Pre svoje deti, príbuzných a priateľov „pracujú“ na rovnakom množstve úloh, ako pre seba samých. Ale námaha vynaložená takýmto spôsobom v spoločenskom hodnotení nie je považovaná za zamestnanie (hoci môže byť považované za vedomé alebo neuvedomelé „poistenie“ budúcich vzťahov). Rovnako ani mesačné vyplácanie penzie, hocijako vysoká by aj bola, nemá takú vážnosť, ako pravidelný mesačný príjem v zamestnaní.

Podľa sociologických výskumov Waltera Biena je pomoc od staršej generácie smerom k mladšej generácii v rodine zdôrazňovaná oveľa viac, ako opačným smerom. V oblasti komunikácie je zasa zdôrazňované vyžadovanie od generácie mladšej. I v tomto prípade zohrávajú ženy, ako sprostredkovateľky komunikácie, aktívnejšiu rolu (Bien 2000: 203–204).

Kde je dôraz – na intimitu či na vzdialenosti? Otázkou teda ostáva, nakoľko prikrášľujeme i pomocou vedeckých konceptov vzťahy medzi generáciami v rodine, nakoľko poskytuje koncept *intimity na vzdialenosť* pohodlnú výhovorku, uchľácholenie svedomia, keďže sme dokázali pomenovať stav vzťahov v spoločnosti tak, aby bola lokálna norma starostlivosti o najstaršiu generáciu v rodine v očiach spoločnosti i užšieho okolia naplnená.

¹⁶ Pozri aj Rychlíková 1983.

Staršia generácia v rodine či spoločný predkovia sú v rozprávaní členov rodiny v mojom výskume zobrazovaní najmä ako vzor. Hľadanie vzoru smeruje na prvý pohľad proti téze, že súčasní (starí) ľudia nemajú príklad, ako zostarnúť. V podstate ale staršia generácia predstavuje v ich rozprávaniach skôr obraz, ako vyzerat', už menej činnosť, ktorou by mohli mladšie generácie naplniť čas svojho dôchodku. Neposkytuje návod ako žiť, ide skôr o úsilie zachovať si česť až do konca života. Dôstojná staroba, je akýmsi vyústením života.

Trojgrošová *malá zmluva medzi generáciami* je zdôrazňovaná, no úplnú prednosť pred akoukoľvek inou formou dávajú predstavitelia staršej generácie (generácie starých rodičov na dôchodku) samostatnému bývaniu v známom prostredí. V rozprávaní hovorili o tom, že sa neradi vzdávajú svojej samostatnosti, túžia po nej viac, ako po inom spôsobe spoluzitia s ostatnými generáciami. Práve ženy o starostlivosti v rodine hovoria viac, viac sa zamýšľajú aj nad starostlivosťou o seba a preferujú samostatný život. Vyplýva to často aj z ich osobnej skúsenosti so starostlivosťou o ešte starších príslušníkov rodiny.

Na druhej strane transfer pomoci nefunguje len jedným smerom (od mladšej generácie ku staršej). Orientácia na rodinu môže byť u starých ľudí súčasťou nového poňatia úlohy rodiny v rozprávaní o ich životnej dráhe: rodina je ponímaná ako celoživotné dielo, ako výsledok životných cieľov (Alan 1989: 383). Zdanlivú diskrepanciu medzi orientáciou na rodinu a túžbou po samostatnosti vo vzťahoch medzi generáciami pomáha vysvetliť koncept *intimity na vzdialenosť*. V rozprávaniach pomoc nadobúda rôzne formy – generácii detí pomáhajú formou každodennej spolupráce, finančne skôr nepriamo, venovaním darov vnúčatám, platením záujmových krúžkov a pod.

Vzťah medzi starými rodičmi a vnúčatami predstavuje samostatnú kapitolu vo vzťahoch medzi generáciami, je založený na ideáli meštianskej rodiny pochádzajúcom ešte z 19. storočia.

Vnuci a vnučky často prispievajú k oživeniu vzťahov medzi oboma staršími generáciami. Tak umožňuje *generačný preskok* (Alan 1989) oživovať tradície, udržiavať kontinuitu a spolu vytvárať medzigeneračnú solidaritu.

Rodina, ktorá žije spoločne v tej istej domácnosti, sa ťažko dokáže prispôbiť meniacim sa životným podmienkam všetkých jej členov, a preto sa zdá, že starostlivosť o najstarších členov presahuje jej exkluzívnu kompetenciu. To môže byť úspešné iba čiastočne alebo iba v prípade rozšírených alebo komplexných rodín, ako sme ich mali možnosť nachádzať na našom území v minulosti. Členovia rodín uprednostňujú inú kvalitu vzťahov, pričom tí najstarší zdôrazňujú, že by si chceli zachovať nezávislosť čo najdlhšie. Členovia staršej generácie tiež spomínali, že venujú veľa času a peňazí na pomoc svojim deťom pri ich osamostatnení. Podľa ich slov práca na úlohách pre ich deti, príbuzných, je na rovnakej úrovni ako tá pre nich samotných. Z ich strany vyvinuté úsilie sa však často nepovažuje za prácu z pohľadu hodnotenia spoločnosti.

Diskusia na teoretickej – nie strategickej – úrovni o tejto téme sa stále vyvíja. Otázkou, na ktorú treba odpovedať, je, do akej miery rozvíjame vzájomné vzťahy medzi generáciami v rámci rodiny, okrem iného s využitím vedeckých konceptov a do akej miery poskytuje koncept *intimity na vzdialenosť* pohodlnú výhovorku, upokojenie svedomia, že sme schopní identifikovať stav vzťahov v spoločnosti vyhovujúci lokálnym normám.

Uchopiť konfliktne a problémové stránky medzigeneračných vzťahov, spory či pocit izolácie, strachu alebo zneužívania, či dokonca fyzického týrania, je vďaka normatívnemu tlaku dobrých vzťahov medzi generáciami veľmi zložitá. Otázka ako prispôbiť výskum týmto problémom, ostáva takisto zatiaľ otvorená. Na prekonanie metodických a teoretických problémov navrhuje Leopold Rosenmayr napríklad koncept *ambivalencie medzigeneračných vzťahov*, ide teda o vzťah medzi láskou a konfliktami. Existujú však i iné dôvody, „prečo sa vojna medzi generáciami nestane chronickým problémom našej spoločnosti.

Konflikt medzi generáciami je psychologicky štruktúrovaný úplne inak ako konflikt medzi ostatnými skupinami. Každý ním prechádza počas celého svojho života (ako účastník, zažíva na vlastnej koži anticipačne i retrospektívne). Preto majú i mladší záujem rozmýšľať o vlastnom živote v starobe. Táto situácia je úplne odlišná od konfliktov medzi inými sociálnymi skupinami, ako napríklad medzi rodmi alebo rasami¹⁷ (Baltes – Mittelstrass 1992: 731).

Problematiku vzťahu medzi generáciami by som uzavrela myšlienkou: „Len keď pochopíme, s akými psychologickými štruktúrami a s akými hodnotami vyrastali jednotlivé spoločenské skupiny a s akými štruktúrami a postojmi iné, posunuté v čase, podarí sa nám lepšie preniknúť do sféry konfliktov medzi mladými a starými¹⁸ (Rosenmayr 1990: 153). Napriek ich ambivalentnému charakteru môže preto biografická metóda podľa mňa okrem spomenutého prispieť k novému pohľadu na konflikty medzi generáciami, dokonca možno pomôcť pri ich riešení.

17 Es gibt auch andere Gründe, warum ein Krieg zwischen den Generationen kein chronisches Problem unserer Gesellschaft werden wird. Der Konflikt zwischen Generationen ist psychologisch völlig anders strukturiert als der zwischen sonstigen Sozialgruppen. Jeder einzelne durchläuft den gesamten Lebenslauf (antizipatorisch und retrospektiv). Deshalb haben auch Jüngere ein Interesse daran, ihr Leben im Alter mitzubedenken. Diese Situation ist völlig verschieden von den Konflikten zwischen anderen Sozialgruppen, wie zum Beispiel zwischen Geschlechtern oder Rassen.

18 Nur wenn wir verstehen, mit welchen Psychostrukturen und mit welchen Werten die einen gesellschaftlichen Gruppen aufgewachsen sind und mit welchen Strukturen und Haltungen zeitverschoben die anderen, werden wir in die Konflikte zwischen Jung und Alt besser einzudringen vermögen.

Výskum medzigeneračnej komunikácie v rodine predstavuje prístup, ktorý prirodzene vyplynul z mojich predchádzajúcich bádání. V nich išlo o zachytávanie spomienok predstaviteľov najstarších generácií predovšetkým prostredníctvom metódy oral history. Skúmala som problematiku živnostníkov a malých podnikateľov v meste pred rokom 1948, analyzovala som autoobrazy reprezentantov tejto sociálnej skupiny zachytené v naratívnych a biografických interview (Vrzgulová 1996, 1997). Neskôr som sa venovala spomienkam pamätníkov na obdobie vojnového slovenského štátu a holokaustu. Rozhovory som realizovala nielen so židovskými preživšími, ale aj s ich nežidovskými súputníkmi, ktorých som skúmala ako pozorovateľov, divákov holokaustu (Vrzgulová 2002, 2007, 2016a, b). Aktuálne sa môj záujem rozšíril aj na problematiku holokaustu, vojnového slovenského štátu, Slovenského národného povstania vo verejnom diskurze a na politiky spomínania na tieto historické udalosti, ktoré kreujú reprezentanti štátu (Vrzgulová 2013, 2014).

Otázky spojené so spôsobmi odovzdávania prežitej skúsenosti ma zaujali aj v dôsledku kontextualizácie zachytených naratívov a vytvárania súčasného verejného diskurzu, preto som sa rozhodla venovať im sústredenejšiu pozornosť. Odborným impulzom sa stala, okrem iných, publikácia *Můj děda nebyl nácek*

(Welzer, Mollerová, Tschuggnallová 2010). Autori v nej mapujú nacizmus a holokaust v pamätiach nemeckých rodín. Rozhodla som sa vyskúšať metodológiu tohto výskumu vo vlastnej práci. Urobila som však malú obmenu. Kým v uvedenej práci bola téma medzigeneračných rozhovorov pevne daná, v mojom výskume som výber témy životného príbehu reprezentanta generácie starých rodičov nechala na samotných respondentoch. Téma holokaustu či druhej svetovej vojny nebola vopred určená. Zaujímalo ma, akým témam, zážitkom zo svojho života budú dávať respondenti z najstaršej generácie spontánne prednosť, a zároveň som sledovala premenu, modifikáciu preberaných životných príbehov najstaršej generácie v interpretáciách mladších generácií. Okrem samotného príbehu ma zaujímali aj komentáre a reflexie rodinných vzťahov v generácii detí a vnúčat.

Rodinná pamäť – rodina ako spomienkové spoločenstvo

Rodinná pamäť pre mňa predstavuje dynamický komplex. Jej štruktúru tvoria rôzne epizódy, spomienky a príbehy, ktoré sú reprezentáciami minulosti a stále nanovo sú vytvárané v procese komunikácie členov rodiny.

Konkrétnu podobu spomienky ovplyvňuje aj osobnostná výbava spomínajúceho, jeho vzdelanie, rozprávačské schopnosti, životná skúsenosť, momentálny psychický aj fyzický stav, ale aj zámer, prečo sa rozhodol daný príbeh zo svojho života rozpovedať. Zaznamenané životné príbehy, výseky životných príbehov vymedzené časovým obdobím predstavujú materiál, na ktorom je možné sledovať proces interpretácie vlastnej životnej dráhy.¹ Pri každom procese spomínania sa uplatňujú stratégie spomína-

¹ Autobiografickým naratívom, konceptom (kolektívnej) sociálnej pamäti a biografickému výskumu na Slovensku sa vo svojej novej štúdii venuje T. Bužeková (2018, v tlači).

júceho vykresliť vlastný život v určitom žiaducom kontexte, význame a zmysle. Ako konštatuje Pierre Bourdieu, ten, kto rozpráva biografický či autobiografický príbeh, má snahu skladať ho do logických sekvencií podľa zrozumiteľných vzťahov. Spomínajúceho aj bádateľa spája „neverbálne prijatý postulát“, že život (ten práve rozprávaný) má či mal zmysel (Bourdieu 1998: 56–63). Peter L. Berger upozorňuje v tejto súvislosti na determináciu aktuálnou optikou respondenta „my sami pokračujeme v interpretácii a reinterpretácii svojho vlastného života... ak spomíname na minulosť, rekonštruujeme ju v súlade so svojimi terajšími ideami, a tak určujeme, čo je dôležité a čo nie“ (Berger 1991: 55).

Príbehy tvoriace rodinnú pamäť existujú vo variantoch. Ich podoba sa mení v závislosti od rôznych determinantov, ktoré vstupujú do procesu ich vytvárania (konkrétne rozprávačská situácia, kto je poslucháčom, stratégia rozprávača a podobne). Je teda zrejmé, že rodinná pamäť neobsahuje presne vymedzený súpis udalostí, ale skladá sa „z komunikatívneho prítomného epizod, ktoré stojí ve vzťahu k rodinným príslušníkom a o nichž tieto spoločne mluví“ (Welzer, Mollerová, Tschuggnallová 2010: 17). Na procesuálnu charakteristiku rodinnej pamäti a jej neustále znovuvytváranie odkazujú viacerí autori, niektoré ich práce ma inšpirovali (napr. Keppler 1994, Spalová 2013). Angela Keppler napríklad konštatuje, že „chrbtovou kosťou rodinného života nie je konsenzus o morálnych zásadách alebo spoločných cieľoch, ale predovšetkým konsenzus postupov (spôsobov): konsenzus v komunikácii tém a udalostí, ktoré sú dôležité pre niektorých alebo

2 V origináli: „Nicht ein Konsens über moralische Grundsätze oder gemeinsame Ziele macht das Rückgrat familiären Lebens aus, sondern vielmehr in erster Linie ein Konsens des Verfahrens: ein Konsens über die Art der kommunikativen Behandlung der Themen und Ereignisse, die für einige oder alle Beteiligten wichtig sind“ (Keppler 1994: 282).

3 *Identita jedinca* (kolektívna, resp. sociálna) je tvorená sumou jeho jednotlivých rolí, ktoré sú na seba navrstvené a v každodennom

živote sa flexibilne menia, resp. striedajú či prestupujú. Ide o nepretržitý proces konštrukcie a rekonštrukcie vzťahov k iným ľuďom, skupinám ľudí vytvárajúcich navzájom pospájané siete vzťahov (Bačová 1997: 12-22). Jediniec, ktorý sa definuje ako člen určitej skupiny (resp. viacerých skupín), si osvojuje hodnoty, normy a spôsoby správania tejto skupiny a chápe ich ako svoje vlastné atribúty. Čím silnejšie sa stotožňuje s danou sociálnou skupinou, tým intenzívnejšie si pripisuje tieto normy, hodnoty a spôsoby správania (Berger 1991: 56).

všetkých zúčastnených“² (Keppler 1994: 282), v mojom prípade – členov rodiny. Barbara Spalová zas upozorňuje, že rodinná pamäť je „v návaznosti na Halbwachsovo (2009) uvažovaní väzaná na komunikační spôsoby, pri ktorých se rodina sama tematizuje jako rodina“ (Spalová 2012/2013).

Sprítomňovanie minulosti v rámci komunikácie členov rodiny predstavuje nielen odovzdávanie poznatkov a zážitkov. Môže ísť o pravidelnú alebo výnimočnú formu komunikácie. Slúži nielen ako konverzácia, ale plní aj iné (formatívne, normatívne, socializačné, identifikačné) funkcie. Je spoločnou praxou, ktorou sa rodina definuje ako skupina so špecifickými dejinami. Rodinná pamäť práve „prostřednictvím fikce souhrnu společných vzpomínek, zajišťuje koherenci a identitu intimního vzpomínkového společenství zvaného rodina“ (Welzer, Mollerová, Tschuggnallová 2010: 19). Nielen odovzdávanie a zdieľanie spoločných spomienok je súčasťou rodinnej pamäti. Sú prípady, keď býva v rodinách vedome narušená – smrťou, potrebou mlčať o rodinnej histórii (tabuizované témy, napríklad v totalitnom režime) alebo snahou zabudnúť. Aj mlčanie sa môže potom stať formou a súčasťou rodinnej komunikácie.

Rodina pre mňa predstavuje špeciálne spomienkové spoločenstvo (community of memory). Pod týmto pojmom chápem skupinu ľudí prepojených zväzkami príbuzenstva, ktorí zdieľajú spoločné spomienky (zažité i sprostredkované). Každý človek môže byť súčasne členom niekoľkých spomienkových spoločenstiev, no rodina má medzi nimi vzhľadom na príbuzenské väzby výnimočné postavenie. Spomienkové spoločenstvá si vedome i nevedome vyberajú, udržiavajú a odovzdávajú určité druhy spomienok, ktoré sa snažia sformovať do koherentného naratívu. Tento naratív je seba prezentáciou spomienkového spoločenstva, vyjadrením toho, ako by ono samotné bolo rado vnímané okolím (Waehrens 2011: 9).

Výskum rodinnej pamäti je pre mňa rámcovaný dvomi hlavnými kategóriami: (*kolektívna/sociálna*) *pamäť* (Halbwachs 1992) a *identita*.³ Vnímam ich ako vzájomne prepojené a ovplyv-

ňujúce sa, neustále nanovo konštruované v procese komunikácie, v našom konkrétnom prípade v prostredí rodiny.

Halbwachsova teória kolektívnej pamäti priniesla koncept sociálnych štruktúr pamäti. Rodinné prostredie, samotní rodinní príslušníci vytvárajú primárne takúto štruktúru. Predstavujú pre dieťa prvý a často najdôležitejší sociálny rámec, v ktorom počas interakcie a komunikácie získava prvé poznatky o ľuďoch a veciach naokolo,⁴ o dátach a faktoch, konceptoch času a priestoru, ale aj o spôsoboch myslenia (Erll 2011: 305 a nasl.). Nasledujúc práce J. Assmanna a A. Assmannovej kolektívnu pamäť pracovne delím na komunikatívnu, kultúrnu a pridávam politickú. *Komunikatívna pamäť* sa týka historickej skúsenosti v rámci individuálnych biografii, jedinec ju získava počas socializácie a osobnej komunikácie. Je súčasťou každo-dennej komunikácie a interakcií. Nie je však prepojená so žiadnou „pamäťovou“ inštitúciou špecializujúcou sa na produkciu, šírenie a interpretáciu poznatkov o minulosti. Nositeľmi tejto pamäti sú svedkovia doby a médiami sú ich spomienky (Kubišová, 2014: 85). *Kultúrna pamäť* na rozdiel od komunikatívnej je zaznamenaná a spredmetnená v písme, obrazoch, rituáloch, stavbách a miestach pamäti (Nora, 1998). Jej funkciou je zabezpečovať vedomie o spoločnej minulosti a prispievať tak k vytváraniu spoločnej kolektívnej identity daného spoločenstva. Má dve zložky: pasívnu – tzv. archív a aktívnu – tzv. kánon (Assmann, A. 2008: 96–108). *Politická pamäť* má spoločné charakteristiky s kultúrnou: obe sú zámerne vytvárané, ich pretrvávanie a odovzdávanie v čase závisí od inštitúcií a organizácií (múzeá, archívy, školský systém). Má iba aktívnu formu – všetko, čo je jej obsahom, je aktívne, živé, pripomínané. Jej funkciou je prostredníctvom pripomínania historických udalostí, osôb, miest, javov, artefaktov a činov udržiavať identitu spoločenstva, príslušný politický útvar a posilňovať existujúcu politickú vládu.

4 Ako konštatuje M. Halbwachs: "our kin communicate to us our first notions about people and things" (1992: 61).

5 Pod týmto pojmom rozumiem dominantný dikurz o danej minulosti v spoločnosti (Welzer, Mollerová, Tschuggnallová 2010: 160).

tujúcu politickú vládu. Z politickej pamäti sú obvykle vylúčené také historické udalosti a osobnosti, ktoré by mohli vyvolávať pocity hanby či viny. Takéto negatívne javy bývajú do kolektívnej pamäti integrované len pod silným vonkajším tlakom (Kubišová, 2014: 88–92). Kultúrnu a politickú pamäť vnímam ako súčasť politik pamäti, politik spomínania, ktoré sú súčasťou snahy predstaviteľov štátu vysvetľovať, interpretovať minulosť a vytvárať *veľký historický naratív* krajiny.⁵

Respondenti: spolupracovníci a spolupracovníčky výskumu

Pri vytváraní skupiny ľudí ochotných participovať na výskume som najskôr ako východisko použila svoje doterajšie kontakty a vzťahy s generáciou tých, ktorí prežili holokaust. Vnímala som tento postup ako prirodzený krok ku naplneniu predsavzatia, že môj odborný záujem posúvam na tzv. druhú generáciu, teda deti preživších holokaust. V priebehu oslovenia potenciálnych respondentov som však dospela k rozhodnutiu, že vo výskumnej vzorke potrebujem mať aj zástupcov nežidovskej časti populácie, aby sa doplnili či konfrontovali spomienky ľudí, ktorí prežili holokaust a tých, ktorí ho len (viac či menej) sledovali. Rozhodnutie vyplynulo z predpokladu, že rodiny, kde starý rodič prežil obdobie druhej svetovej vojny a holokaustu, bude medzigeneračne s najväčšou pravdepodobnosťou komunikovať práve zážitok z tohto obdobia.

Preto som chcela zachytiť aj spomienky s inou rodinnou historickou skúsenosťou. Pri kreovaní výskumnej vzorky som si postupne uvedomovala, že by som mala problém s usku-točňovaním vlastného zámeru pracovať s tromi generáciami respondentov v každej rodine. Napokon sa mi podarilo vytvoriť si mikrovzorku šiestich rodín, kde v troch súhlasili so spoluprácou zástupcovia troch generácií a v ďalších troch rodinách „iba“ predstaviteľa generácie starých rodičov a ich detí.

Tri rodiny sú pokračovaním môjho „holokaustového“ výskumu, tri majoritné/nežidovské, sú nové.⁶ Už pri predbežnom výskume v rámci tvorenia vzorky som sa dozvedela viac o vzťahoch medzi členmi rodiny, ich vzájomnej komunikácii, frekvencii a kvalite kontaktov, príležitostiach stretávania sa a rozprávania. Tieto údaje boli dôležitou informáciou, kontextom pre lepšie pochopenie a interpretovanie výskumného materiálu.

Členovia rodín, ktorí sa stali súčasťou môjho výskumu, majú rôzny (židovský aj nežidovský) pôvod. Očakávala som, že tento fakt bude primárne ovplyvňovať obsahy komunikovaných príbehov zo života predstaviteľov najstaršej generácie. Pre potreby tohto textu som napokon analyzovala rozhovory s tromi rodinami – dve sa otvorene hlásia k židovskému pôvodu starého rodiča, tretia rodina reprezentuje nežidovskú časť výskumnej vzorky, bola zastúpená v generácii starých rodičov a ich detí.⁷

Pri rodinách so *židovským pôvodom*⁸ som predpokladala, že kľúčovou témou medzigeneračne komunikovanou bude židovstvo, židovský pôvod starého rodiča, resp. jeho predkov, vplyv tohto pôvodu na ich životné peripetie, skúsenosti s holokaustom a ich spracovanie, ako aj reflexie aktuálnych politík spomínania na obdobie holokaustu na Slovensku vo vzťahu k vlastnému príbehu. V týchto rodinách som stretnutia iniciovala za pomoci najstaršej generácie. Ide o ľudí, s ktorými sa pracovne, ale už aj osobne, poznám desať až dvadsať rokov. So starými rodičmi som robila opakované rozhovory, zaznamenávajúc rôzne aspekty ich životných príbehov. Naše kontakty

6 U respondentov a respondentiek, ktorých výpovede citujem, uvádzam iba ich rod a vek, resp. vzájomný príbuzenský vzťah, všetky mená sú zmenené.

7 V texte pracujem s materiálom získaným v troch rodinách, označujem ich pre potreby tejto práce písmenami rodina A, rodina B, rodina C. Rodiny A a B majú židovských predkov, rodina C je majoritná. Výber týchto rodín ovplyvnil fakt, že príslušníci najstaršej generácie si pre výskumný rozhovor vybrali svoje životné peripetie počas druhej svetovej vojny.

8 Ide o pracovný termín, ktorý používam pre označenie tých rodín, ktorých členovia v generácii starých rodičov boli počas holokaustu prenasledovaní v dôsledku protizidovských nariadení a zákonov. Zároveň rodiny, ktoré nemali vo svojej minulosti túto skúsenosť nazývam *majoritné/nežidovské*.

9 Ide o vekovú skupinu dnešných sedemdesiatnikov.

sú pravidelné, stretávame sa aj pri rôznych spomienkových a vzdelávacích podujatiach. S mladšími členmi ich rodín som sa zoznámila až počas aktuálneho výskumu rodinnej pamäti. Stretnutia sme absolvovali predovšetkým v privátnom prostredí najstaršej generácie, resp. s mladšími generáciami aj v priestoroch Dokumentačného strediska holokaustu v Bratislave. U nežidovskej rodiny som sa poznala najskôr len s členom rodiny v generácii detí,⁹ rodinná história mi nebola známa. Keďže reprezentantka najstaršej generácie v tejto rodine bola počas vojnového slovenského štátu mladá dospelá, predpokladala som, že by mohla spomínať tiež na toto historické obdobie, ako na obdobie mladosti, čo sa mi aj potvrdilo. Stretnutia a rozhovory s členmi nežidovskej rodiny sa konali v privátnom prostredí ich bytu.

Metodológia výskumu

Počas výskumu som absolvovala v každej rodine spolu aspoň 5 stretnutí. Pri vytváraní výskumnej vzorky to bolo najskôr informatívne stretnutie s kontaktnou osobou, ktorá mi otvorila dvere do vlastnej rodiny. Na tomto stretnutí som vysvetlila hlavnú myšlienku projektu a môj zámer absolvovať sériu stretnutí so zástupcami jednotlivých generácií v rodine a realizovať audiozáznamy z týchto rozhovorov. Po prejavení záujmu zo strany ďalších členov rodín som sa stretla s každým potenciálnym respondentom separátne. Toto stretnutie slúžilo na vzájomné predstavenie sa, spoznanie a prípadné dodatočné vysvetlenie jednotlivých krokov a cieľov výskumu.

Na ďalšom, už spoločnom, stretnutí všetkých účastníkov výskumu reprezentanti najstaršej generácie (starý otec, stará mama) rozpovedali pred všetkými príbeh zo svojho života. Ten mali už ostatní členovia rodiny poznať, obsah príbehu im mal byť známy. Počas rozprávania mohli poslucháči (deti, vnuci) starého rodiča prerušovať, vstupovať do jeho rozprávania,

pýtať sa a komentovať ho. Po spoločnom interview nasledovalo s určitým časovým odstupom separátne interview so synom/ dcérou a následne aj s vnukom/vnučkou najstaršieho reprezentanta danej rodiny. V tomto rozhovore mal zástupca mladšej generácie za úlohu primárne prerozprávať príbeh starého otca/ starej mamy, ale mohol aj voľne komentovať obsah príbehu. Pri rozhovoroch som získavala tiež biografické údaje o jednotlivých respondentoch, ich reflexie rodinných vzťahov a opisy príležitostí rodinných stretnutí. Po uvedených štyroch stretnutiach som zvyčajne absolvovala ešte piate, ktoré som využila na doplňujúce otázky týkajúce sa biografie respondentov a rodinného kontextu, ako aj na podpísanie informovaného súhlasu¹⁰ každým účastníkom výskumu.

Počas výskumu som sledovala tieto otázky:

- aké obsahy komunikovali najstarší respondenti vo svojich spomienkach;
- ako boli obsahy spomienok najstarších členov rodiny reprodukované a komentované mladšími generáciami;
- aký je vzťah medzi rodinnou históriou a veľkým historickým naratívom krajiny.

Rozhovory medzi sebou a o sebe alebo: kto, o čom a prečo

Rodiny, ktoré tvorili výskumnú vzorku, predstavovali fungujúce komunikačné jednotky, spomienkové spoločenstvá, kde členovia jednotlivých generácií spravidla nebývajú spolu, ale

10 Súhlas, v ktorom respondent odobrí spôsob, akým môže výskumník narábať s nahratým rozhovorom, a určí tiež, ako môže narábať s jeho osobnými údajmi. Je nevyhnutnou súčasťou výskumu.

11 Rodinná pamäť vznikajúca v interakcii jej generácií by mohla byť *komunikatívnou pamäťou* Jana Assmanna: týka sa historickej skúsenosti

v rámci individuálnych biografii, jedinec ju získava počas socializácie a osobnej každodennej komunikácie a interakcii. Nie je prepojená so žiadnou „pamäťovou“ inštitúciou špecializujúcou sa na produkciu, šírenie a interpretáciu poznatkov o minulosti. Assmann však konštatuje, že komunikatívna pamäť je ohraničená rámcom 3 generácií, resp. nesiahá spravidla viac ako 80 rokov do minulosti (Assmann 2008: 111).

sú v intenzívnom a pravidelnom osobnom, ale aj virtuálnom kontakte. Informácie o jednotlivých členoch rodiny sú zdieľané a prežívané. Rodinná pamäť v týchto konkrétnych rodinách je produkovaná v spontánnej komunikácii a cielenej sústredenej interakcii jednotlivých príbuzných s najstarším členom rodiny.¹¹ To potvrdzuje aktuálne úvahy sociálnych vedcov zameraných na otázky rodinnej pamäti, ktorí dnes hovoria o meniacich sa hraniciach rodiny a skôr ju chápu ako network príbuzenstva, príbuzenských vzťahov okolo jednotlivca než ako fixnú skupinu. Pri skúmaní súčasných procesov produkovania rodinnej pamäti je možné sledovať dve dimenzie. Prvá je konštruovanie rodiny cez vyjadrovanie pocitov spolupatričnosti alebo odmietanie niektorých jej členov a druhá predstavuje oblasť sociálnych praktík: konštruovanie rodiny ako skupiny cez každodenné praktiky (napr. starostlivosť o spoločný domov).

Nech už si vyberieme ktorýkoľvek z prístupov, je zjavné, že sú to práve príbuzenské vzťahy, ktoré umožňujú, alebo naopak neumožňujú konštruovanie rodinnej pamäti (Gollac-Oeser 2011: 388–389).

Vo všetkých skúmaných rodinách mali starí rodičia intenzívne vzťahy, aj komunikáciu s mladšími členmi rodiny. Zo správania sa na stretnutiach, aj z následných rozhovorov vyplynulo, že pre nich predstavovali prirodzenú autoritu s vysokým morálnym kreditom. Čo sa týka obsahov spomienok v najstaršej generácii, môj predpoklad sa v podstate naplnil. Najstarší členovia zo židovských rodín¹² vo svojich rozprávaniach sprostredkovali úryvky zo svojho životného príbehu, ktoré vyplývali z ich pôvodu. Formulovali svoje skúsenosti a zároveň postoje k otázkam židovskému pôvodu a jeho významu pre ich vlastný život. Obaja boli a sú aktívni nielen v rámci židovskej komunity, ale aj smerom navonok. Zúčastňujú sa diskusií, prednášok pre mládež, resp. verejnosť, vystupujú na verejnosti i v médiách a hovoria o svojich životných skúsenostiach počas holokaustu. Tento fakt sa jasne prejavil aj na obsahoch ich rozprávání počas spoločného rozhovoru s deťmi a vnúčatami.

Starý otec¹⁴ na spoločnom stretnutí hovoril o svojich životných skúsenostiach a vzťahu k vlastnému židovstvu. Bolo zrejmé, že nechcel opakovať svoje životné peripetie tak, ako to zvyčajne robieval, ako to očakávala jeho dcéra i vnučka. Obe na tento fakt upozorňovali v rámci neskorších rozhovorov.¹⁵ Starý otec sa akoby zámerne spočiatku vyhýbal udalostiam, ktoré prežil počas holokaustu, pretože boli známe všetkým zúčastneným rozhovoru. Začal povojnovým obdobím a úvahou o identite.

...človek musí svoju pravdu a navyše, na ktorú sa ešte viaže aj jeho osobná identita, vždy konfrontovať s pravdou a identitou niekoho iného. Ako taký základný fenomén bolo to, že som žil po oslobodení, po skončení vojny v predstave, bohužiaľ, falošnej predstave, že teraz bude všetko pekné. Že už nebudú nijaké konflikty medzi ľuďmi, pokiaľ pôjde o národné, náboženské, politické... tak politické nie, ani tak nie, ale sociálne vzťahy. Ja som dokonca išiel tak ďaleko, že som neváhal aj napísať vo svojom prvom dotazníku pre komunistickú stranu, ktorej nepísaným členom som bol už aj predtým ako študent, že som bol členom židovskej organizácie Hašomer Hacair, ktorá má veľmi blízko ku komunistickej ideológii... U mňa neexistovala, ako som spomenul, neexistovala otázka pôvodu. Tá otázka potom vyskočila za procesu so Slánskym, kde sa teda rukolapne realizovala a potom sa objavila aj neskoršie. Neskoršie sa ukázalo, že práve tento tzv. židovský pôvod bol jedným z argumentov, ktoré sa použili pri perzekúcii židov za... za totalitného systému. Ja si ešte pamätám, keď bola jedna schôdza v redakcii Pravdy, kde som ja pôsobil, že v tejto redakcii po vypuknutí procesu so Slánskym prišiel tajomník ústredného výboru Bacílek a povedal doslova tieto slová: ‚Vy – židia, vy ste nás sklamali.‘ Toto povedal Bacílek. Takže všetci židovskí pracovníci redakcie boli z redakcie odídení...

Spomienku starého otca, ako politická situácia v 50. rokoch 20. storočia vo vtedajšom Československu a ich dopad na jeho existenciu otriasli dovtedajšími predstavami o budovaní novej spoločnosti, vystriedala ďalšia. Rozprával o svojej prvej ceste do Izraela v 60. rokoch 20. storočia. Obe majú spoločného menovateľa – židovstvo: ako ho prežíval, neskrýval a čo tento spôsob identifikácie znamenal pre neho a jeho rodinu.

Ako jedna z takých výnimočných udalostí pre mňa bola moja návšteva v Izraeli. Prvá návšteva. K tejto došlo v roku... 1965. Ja som to mal zjednodušené tým, ja som dostal tú tzv. výjazdnu doložku, lebo som tam mal jedného brata, ktorý sa tam vysťahoval ešte pred vojnou, a mal som tam otca, ktorý tam išiel v roku 47 za svojim synom a mojím bratom... Tak to bola moja... v podstate moja prvá taká aktivita, ktorá ma zamerala na problémy židovstva...

12 Respondenti z rodín so židovským pôvodom predkov patria medzi tých, ktorí sa zúčastnili niektorého z výskumov, ktoré sme realizovali v rokoch 1995 – 1997 *Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust* (Salner 1997, Vrzgulová 2002), resp. projekt v spolupráci s organizáciou Hidden Child Slovensko v rokoch 2005 – 2007 (Vrzgulová 2007).

13 V tejto rodine sa do výskumu zapojili reprezentanti všetkých troch generácií: starý otec (1919), dcéra (1958) a vnučka (1981).

14 Starý otec rodiny A, pochádza z ortodoxnej židovskej rodiny, ale už pred holokaustom bol religiózne vlažný. Po druhej svetovej vojne sa oženil s rímskou katolíčkou a judaizmus deti z tohto zmiešaného manželstva poznali len z rozprávania, nepraktikoval sa, aj keď židovský pôvod rodiny (starého) otca nebol tabu, ako tomu v mnohých židovských rodinách po holokauste bolo. So starým otcom A sa poznáme už 20 rokov. V medzivojnovom období, ako študent, sa ľavicovo vyhranil, pôsobil v sionistickej mládežníckej organizácii Hašomer Hacair. Počas vojnového slovenského štátu (1939 – 1945) bol

na základe protizidovskej legislatívy diskriminovaný a prenasledovaný. Ako vojak základnej vojenskej služby bol zaradený do tzv. Šiesteho robotného práporu, po čom sa stal väzňom v pracovnom a koncentračnom tábore Nováky. Odtiaľ sa po vypuknutí Slovenského národného povstania vybral s mladými mužmi z tábora na povstalecké územie a bol súčasťou židovskej partizánskej jednotky ako jeden z veliteľov čaty. Po skončení vojny vstúpil do Komunistickej strany. Pôsobil ako novinár. V dôsledku politických procesov začiatkom 50. rokov 20. storočia musel odísť pracovať do výroby. Po uvoľnení situácie sa znova vrátil k novinárčine. V roku 1969 bol vylúčený z Komunistickej strany a prišiel aj o svoje pracovné miesto. Od roku 1976 je na dôchodku. Po páde komunistického režimu sa stal postupne aktívnym členom Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov (SZPB), kde sprístupňoval verejnosti a študujúcej mládeži informácie o židovskom odboji a osude rasovo prenasledovaných obyvateľov počas vojnového slovenského štátu. Aktívne sa podieľa na živote v zariadení pre seniorov, kde žije v súčasnosti, ako aj na podujatiach Klubu seniorov pri Židovskej náboženskej obci v Bratislave.

...problematika judaistiky, židovstva nebola v našej domácnosti tabu. No, všetky deti boli v Izraeli, všetky deti boli... navštívili v podstate Jad Vašem,¹⁶ áno? A všetky deti vedeli o tom, že z našej rodiny, dvanásťčlennej rodiny 8 členov našej rodiny zahynulo v holokauste. To sa u nás netajilo, to sa u nás vedelo. Boli na fotografiách a v rozhovoroch, judaizmus – židovstvo nebolo u nás tabu... Aj keby som bol chcel, nebol by som to dokázal, ale ja som toto nemal v úmysle, lebo by som bol zatajil mamu a zatajil mojich súrodencov a to absolútne neprišlo do úvahy.

Medzi významné životné momenty zaradil starý otec A napokon aj (zo strany dcéry a vnučky) očakávané udalosti z čias holokaustu: pôsobenie v nováckom pracovnom a koncentračnom tábore, kde učil deti v táborovej škole a následne účasť v Slovenskom národnom povstaní.

No, tak taký nezabudnuteľný moment je moje pôsobenie v nováckej škole... som kládol obrovský dôraz na motiváciu takú citovú. Veľmi. Lebo deti, ktoré boli v tej škole, oni nevedeli, čo je to sloboda. Oni prišli do jedného ostnatým drôtom obkoleseného tábora stráženého gardistami a žandármi a mysleli si, že to je normálne. To považovali za normu. Oni dokonca v liste, čo mi písali, keď boli slobodné v Banskej Bystrici za Povstania, tak napísali v tom liste, že ‚budeme šťastné, keď budeme sedieť v ostnatom drôte obkolesenom treťom objekte a počúvať vaše výklady‘.

15 Starý otec svojim rozprávaním nenaplnil očakávania vnučky, ani dcéry. Uvažoval na tému, ktorá bola pre ne viac-menej nová. V oddelených interview sa dcéra aj vnučka vrátili k nečakanému výberu témy. Hovorili, že očakávali niektorý zo známych príbehov z vojny, obdobia holokaustu a starý otec ich prekvapil úvahou o judaizme.

16 Jad Vašem/Yad Vashem sa na svojej web stránke (<http://www.yadvashem.org/>) predstavuje ako svetové centrum na pripomínanie holokaustu. Táto štátom Izrael zriadená inštitúcia (1953) je výskumným, dokumentačným, archívnym a vzdelávacím centrom zároveň. Poskytuje služby domácim i zahraničným záujemcom o problematiku holokaustu.

Bol aktívny člen tajnej skupiny mladých mužov, ktorá sa vyzbrojovala a pripravovala na odboj už v prostredí nováckeho tábora. Po vypuknutí Slovenského národného povstania opustil s ostatnými mladými mužmi tábor a pridal sa k povstalcom.

My sme si povedali, na tom má veľkú zásluhu aj... aj Ď. Š., a to zdôrazňujem, že už sa nenecháme naládovať do dobytčáku. A preto sme okrem iného jednak si zháňali zbrane, po druhé sme si schovávali potraviny, ktoré nepodliehali skaze na Vtáčniku, lebo sme vedeli, že keď dôjde k niečomu... najmä sme mali kontakt so železničiarimi, na železničnej stanici. A s nimi sme mali dohodnuté, že keď dôjde prázdny dobytčák na železničnú stanicu, tak nám to dá vedieť, lebo to znamená transport. No, našťastie k tomu nedošlo. Ale ako sme sa dostávali k zbraniam. V tom čase bola už slovenská armáda, ktorá bojovala na východnom fronte, rozpustená. Fakticky neexistovala a slovenskí vojaci, niektorí ozbrojení, niektorí neozbrojení, utkali domov. A výsledok bol potom ten, že oni za... napr. ja som za 2 balíčky cigariet, vtedy existovali cigarety značky Lipa... boli Zorky, to boli tie najlacnejšie, a Lipa, to boli kvalitnejšie. Za 2 balíčky som dostal samopal. A oni dávali, tí chlapi, čo utkali, dávali aj za fľašku masti.

...moje pôsobenie v povstaní. Ja som tam nebol nijaký hrdina. Absolútne nijaký. Bol by som... strieľal som... dokopy snád' trikrát som vystrelil z môjho samopalu.

Pri tejto spomienke prerušila rozprávanie dcéra s otázkou:

Podľa čoho vyberali, že ty si bol veliteľom? Vybrali Ťa ako veliteľa, ty si mal také schopnosti viesť väčšiu skupinu? Však si nebol vojakom.

Starý otec po krátkej pauze odpovedal, pričom sa snažil realisticky vykresliť seba aj situáciu, do ktorej sa dostal, bez zbytočnej heroizácie.

Ja som mal také schopnosti, ako mali aj ostatní. Ja som vedel ako-tak narábať s lopatou a čakanom. So zbraňou som vedel narábať akurát s pištoľou, s ktorou sme cvičili po nociach v nováckom tábore. Ale s pištoľou sa veľa nedalo vybojovať. ...dokonca my sme boli natoľko zrelí bojovníci, že sme... to bolo kde? V Zlatnom, už v Povstaní, sedeli na jednej debničke, a fajčili, zapalovali si, ja nie, ale ostatní fajčili. Len sme sa bližšie pozreli a ono tá debnička bol dynamit.

[...] tamojší veliteľ jednej parašutistickej 12-člennej skupiny si ma zavolať a povedal mi, že... a ja som v tom velil jednej vyše 30-člennej skupine, a povedal mi, že aby som sa pričlenil k nemu a vytvoril jednu väčšiu bojovú partizánsku jednotku. Ja som to urobil. A mám tu jeden veľmi zaujímavý dokument, kde môj veliteľ píše, že nebyť židovskej skupiny pod velením tovariša S... by jeho skupina nebola bývala schopná splniť svoj účel, ktorý mala. Doslova tak je to napísané, s podpisom a s pečiatkou.

Po spoločnom stretnutí som absolvovala individuálne rozhovory s dcérou a vnučkou. Obe som vyzvala, aby mi pre-rozprávali spomienky, ktoré počuli od starého otca. Výsledkom týchto rozhovorov bolo komentované rozprávanie o životných príbehoch starého otca. Dcéra aj vnučka riešili životné peripetie, ktorými prešiel starý otec, otázku židovského pôvodu jeho rodiny, aj to, ako sa s touto skutočnosťou vyrovnávajú ony samotné.

Dcéra¹⁷ začala rozhovor chronologickým výpočtom kľúčových momentov, ktoré musel jej otec v období vojnového slovenského štátu prežiť – zaradenia do šiesteho robotného práporu cez tábor Nováky až po jeho účasť v Povstaní. Demonštrovala tým svoju kompetenciu, ovládanie rodinnej (otcovej) histórie. Po krátkom výpočte začala jednotlivé epizódy z jeho života hierarchizovať, vysvetľovať, čo z jeho života ju samotnú najviac ovplyvňuje, o ktorých sprostredkovaných udalostiach

najviac premýšľa. Komentovala otcove životné epizódy a ich význam pre jej súčasné úvahy o sebe a rodine.

...najviac mi rezonuje v hlave celý ten tábor [myslí pracovný tábor v Novákoch, pozn. MV] s tým, že tam teda bola okrem otca aj tá jeho sestra a môj bratranec, ktorý sa narodil v tridsiatom deviatom, takže ako malé dieťaťko si to odskúšal. Dneska sa nehlási k židovstvu... A jeho brat, ktorý žije tu, chodí do synagógy, keď sú sviatky a už aj vnučku doviedol do synagógy. Ale poznáte nás, viete, že u nás to nie je otázka náboženstva, ale skôr toho, že chceme to poznať.

Židovský pôvod členov rodiny z otcovej strany, (ne)prežívanie židovstva u členov rodiny v tzv. druhej generácii¹⁸ a mladších – to sú témy, ktoré akoby učebnicovo ilustrovali súčasnú situáciu a postoje detí preživších holokaust, resp. ich procesy (ne)identifikácie sa s pôvodom a osudom vlastných rodičov.

...teraz sa zoznamujem s obrovským množstvom ľudí, ktorí sú takisto potomkovia tých, čo boli v táboroch, cez Facebook, tak oni mi povedia, dajme tomu, ženy, že ako sa volali za slobodna. Ja sa opýtam otca a on povie: ‚No samozrejme, toho poznám, s tým som bol kamarát.‘ To... to ako ja som poznala mnohých tých jeho kamarátov potom, aj z toho 6. práporu, aj z tých Novák. A asi preto mi ten pobyt v tom tábore zostáva taký ako najdôležitejší v jeho živote, čo sa týkalo obdobia vojny.

17 Dcéra býva v tom istom meste ako otec, je s ním v dennom v kontakte – osobnom (pravidelne ho niekoľkokrát v týždni navštevuje v židovskom zariadení pre seniorov), resp. telefonikom. Otec pre ňu predstavuje morálnu autoritu, váži si ho a obdivuje za to, akým spôsobom sa staval ku situáciám, ktoré v živote musel riešiť, resp. rieši aj v súčasnosti. Podporuje ho a sleduje jeho aktivity, vystúpenia pre médiá i verejnosť.

Jeho životné osudy dobre pozná. Obdobie holokaustu, otázky židovstva a identity sú pre ňu kľúčové: číta odbornú, aj memoárovú literatúru s problematikou holokaustu, sleduje tému druhej generácie po holokauste a živo sa zaujíma o diaľanie v židovskej bratislavskej komunite.

18 Označenie generácie detí ľudí, ktorí prežili holokaust.

[...]

Tak ako ho ja vidím pred sebou, tak... proste pomáhal, kde sa dalo a nikdy nechcel... nikdy nechcel nič sám pre seba... Je typ, ktorý sa rozdá, aj keď jemu zostane veľmi málo. No, ja mám to šťastie obrovské... my máme to šťastie obrovské, že otec má také úžasné IQ a že vie s ním pracovať. Lebo niekedy vysoké IQ nestačí na to, aby ste urobili dobrý skutok, to aj veľkí inteligenti robia zle, ale proste použiť... použiť tie svoje vedomosti a schopnosti pre dobro vecí a ľudí. Takže ja ho strašne obdivujem. No, po tom všetkom, čo prežil.

Z rozprávania dcéry vyplynulo, že s otcom diskutuje aj o aktuálnej politickej situácii doma i vo svete, a tak sa nevyhli ani tzv. utečeneckej kríze.¹⁹ Postoj slovenskej politickej reprezentácie, médií a spoločenských mienkotvorných elít rozdeľoval spoločnosť Slovenska. O tomto rozkole, resp. o nehode s otcom dcéra hovorila na samostatnom stretnutí, pričom argumenty a odpoveď na príčinu otcovho postoja hľadala v jeho minulosti a aktívnej účasti v SNP.

Minule sme sa bavili s otcom o tej imigračnej situácii. A otec raz povedal jeden... jeden citát, že... alebo to bola priamo jeho myšlienka, ja neviem, že... že dôležitý je život, nie sloboda. A ja som sa ho chcela opýtať: ‚Ocko, a prečo si potom bojoval? Prečo si bol ochotný položiť život za slobodu iných?‘

Na tomto krátkom úryvku je možné ukázať, ako sa význam spomienky starého otca v interpretácii dcéry môže meniť a vedie k jeho heroizovaniu. Starý otec o dôvode sformovania odbojovej skupiny v tábore doslovne povedal: *My sme si povedali..., že už sa nenecháme naládovať do dobytčáku.* Primárne im teda išlo o záchranu vlastných životov, pretože len porážka nacistov prinášala istotu prežitia. Viedlo ich odhodlanie nedať sa naložiť do transportu bez boja. Následne – vývojom situácie – sa objavila možnosť zapojiť sa do Povstania. Dcérina interpretácia je

širšia – formulovaná ako boj za slobodu iných a ochota položiť vlastný život. Súvisí s jej vzťahom k otcovi, ktorého pokladá za výnimočného človeka s vysokými morálnymi kvalitami.

Vnučka²⁰ na začiatku rozhovoru reagovala na to, že na spoločnom stretnutí ju starý otec prekvapil úvahou o židovskom pôvode, ktorú od neho ešte nepočula. Hoci ako následne obsérne vysvetlila, židovský pôvod starého otca a jeho rodiny je pre ňu známym faktom.

No, dedov pôvod a teda rodiny z jeho strany... U nás to išlo nejako všetko samo. Ja som nikdy neriešila, kto je kto, kto prišiel odkiaľ, nejako to išlo samo... Nás osobne ako deti rodičia ani nekrstili, hoci zo strany môjho otca je to tiež kresťanská rodina, jednoducho nedali nám žiadne náboženstvo – vyberte si, čo chcete. A tak sa to nesie asi celý život. Sa stretneme, nerozprávame, kto je odkiaľ, kto je kto, kto je iný a kto je normálny. A neriešime. Neriešime také veci. [...] Ja si napríklad vôbec nespomínam, kedy mi bolo prvýkrát nejako oznámené alebo povedané, že teda áno, máme židovské korene, dedo prežil to, čo prežil, jeho rodina prežila to, čo prežila, bohužiaľ, naozaj ich veľa nezostalo. Dedo stratil takmer všetkých bratov, všetkých súrodencov, mamu stratil priamo vo vojne, otec ako zázrakom prežil, ale nepamätám si, ako nám to bolo oznámené. Nevie, niečo som niekde čítala. Dedo mi vždycky hovorí, že to prišlo preto, lebo som mala robiť nejaký referát na dejepis. Ja si toto nepamätám. [...]

¹⁹ Výskum rodinnej pamäti som realizovala v rokoch 2015 – 2017, keď európsky kontinent a Európska únia riešila najväčší migrantský pohyb na kontinente od konca druhej svetovej vojny, zapríčinený okrem iného vojnovým konfliktom a terorom v Sýrii, ale aj v krajinách afrického kontinentu.

²⁰ Vnučka býva tiež v tom istom meste ako starý otec a pravidelne sa s ním stretáva. Jeho životný príbeh, aj aktivity pozná. Sama sa spolu s ním na mnohých spomienkových podujatiach zúčastňovala. Je oboznámená s témou židovstva a holokaustu ako súčasťou rodinného príbehu.

Vnučka si spomenula aj na príležitosti, keď starý otec rodinné príbehy rozprával. S históriou starého otca a jeho rodiny sa oboznamovala aj prostredníctvom aktívnej účasti na spomienkových podujatiach, kde starého otca sprevádzala.

No, keď si tak spomínam na dedove rozprávania, väčšinou k rozhovorom prichádzalo pri príležitosti rôznych výročí a spomienkových akcií, kde aj ako dieťa som s ním chodievala, staršie dieťa, som s ním chodievala na výročia Slovenského národného povstania. Bola som s ním na pár spomienkových akciách, napr. v Mauthausene, kde... tam sme sa celú cestu rozprávali o živote pred a po [holokauste, pozn. MV]. Na prvom výročí SNP som bola s dedom, myslím ako ôsmačka, čo som mala asi 14 rokov, takže odvtedy už sa rozprávalo úplne bežne pri akejkolvek príležitosti. No a takým najsilnejším príbehom je asi... neviem celkovo dedove obdobie počas... počas druhej svetovej vojny, kde nemohol doštudovať, lebo sa nehodil do školy, kde bol aj s rodičmi, súrodencami, celou rodinou deportovaný. Bol vlastne v Novákoch, v pracovnom tábore, kde pomaličky si formovali svoje oddiely odbojové a pripravovali sa na deň D, ktorý predpokladali, že jedného dňa príde. Veľmi čerstvo mám v pamäti dedove rozprávania hlavne o škole, nakoľko bol učiteľom v škole, čo všetko robili pre deti, ako im spetrovali program, kde... kde liekom na všetko bola hudba, to dedo dodnes pripomína... Potom viem ohľadne chystania sa na odboj, že nатаjno si pozháňali všelijaké zbrane, čo tiež nechápem ako, keď tam boli uzavretí ako väzni, určite trochu voľnejší, ale predsa len nemohlo to byť jednoduché – žiadne telefóny, žiadne siete mailové. Ako to zháňali, kde to brali, ako sa dohovárali, čo teda ja nechápem. [...] Z povojnového asi toľko, že brat ho volal do Izraela, aby prišiel za ním. Dedo sa vyjadril tak, že on za túto krajinu bojoval a on sa nikam nechystá... On v nej proste zostane, lebo on si to tu vybojoval... Takže on vedel, kam patrí.

Kým dcéra svojho otca vo svojich výpovediach vnímala ako hrdinu, vnučku oslovili príbehy mladých ľudí chystajúcich sa na odboj vo vzťahu k dnešným spôsobom komunikácie. Zamýšľala sa nad praktickými postupmi spojenými s organizovaním skupiny a tajnými prípravami v nebezpečnej dobe a neprajnom prostredí nováčkeho tábora.

Rodina B²¹

Stará mama²² na spoločnom stretnutí hovorila o príbehu svojom a svojich rodičov počas holokaustu vo vzťahu k aktuálnemu daniu v spoločnosti. Fakt, že sa dlhoročne pracovne stretávame, že je súčasťou mnohých vzdelávacích a diskusných aktivít, ovplyvnil obsah jej spomienok na spoločnom stretnutí. Skúsenosti z vojny zakomponovala do nových aktuálnych spoločenských kontextov. Na spoločnom stretnutí bol s nami jej syn. Vnučka sa nemohla zúčastniť, preto som jej nahrávku rozhovoru poslala cez internet.²³ Na rozprávaní starej mamy sa podpísal fakt, že jej príbeh ukrývania počas holokaustu sme (syn aj ja) dobre poznali. Preto o svojom osude počas holokaustu nehovorila obširne a chronologicky, ale krátko, naznačujúc niekoľko epizód. Celý príbeh aktualizovala a prepojila s čerstvým zážitkom. Reflektovala svoje pocity počas slávnostného otvorenia Múzea holokaustu v Seredi.²⁴ Práve tento fragment z jej rozprávania vyberám.

Volám sa... a mám osemdesiat sedem rokov [v roku 2016, pozn. MV]. Za vojny som bola ukrývaná sedem mesiacov a mám teraz novú spomienku, keď sa otvorilo Múzeum v seredskom tábore. Samozrejme, pri tej vernisáži sme boli... Išla som do toho múzea ako víťazka. Hovorila som aj svojim priateľom, že je to pre mňa úžasná satisfakcia, že vchádzam prvýkrát do seredského tábora, kde som mala ísť pred sedemdesiatimi dvomi rokmi. Pri mimoriadnom

úsilí, ktoré vynaložil esesman Zimmermann, aby som tam prišla. Samozrejme, na to, aby sme boli potom s rodinou hneď transportovaní do Auschwitzu. To sa mu nepodarilo, akokoľvek sa namáhal, a namáhal sa veľmi, lebo v Močenku, čo je dedina pri Nitre, nechal vybubnovať, vtedy sa bubnovali vyhlášky, že dostane odmenu ten, kto udá, kde sme my traja, ja s mojimi rodičmi, kde sa skrývame, a za to udanie dostane 5 000 korún slovenských. To bol veľký peniaz. Keďže sa nikto neprihlásil, za týždeň márneho naháňania znovu nechal vybubnovať a zvýšil tú odmenu na 10 000 korún a znova sa mu to nepodarilo. No, potom boli veľmi búrlivé udalosti, keďže už sme boli ohrození priamo v mageri, kde nás skrývali dobrí a hlavne statoční ľudia, tak sme museli odtiaľ odísť a boli sme aj na poli, aj v kozli slamy, kým môj potom manžel nenašiel pre nás ďalší úkryt v Svätoplukove pri Nitre, kde sme boli potom 2... 1 mesiac – veľmi zase – búrlivý, počas ktorého vlastne sme dali všetky svoje peniaze, lebo toto bol biznis. Napriek tomu ale nás neudali, takže sme zadobre s tými ľuďmi, ale nepovažujem ich za záchrancov. Len za hotel... Považovala som za úžasnú vec, že teda idem na tú slávnosť otvorenia múzea, keďže som prežila sedemdesiatdva rokov bohatého života vďaka tomu, že nás ten Zimmermann nenašiel. ...ďalší taký cit sa prejavil – vďačnosť teda k tým, ktorí sa postarali o nás a zachránili nás. Že sa mi narodili deti, som ich vychovala, mám vnúčatá, mám pravnúčatá... jednoducho – bolo mi umožnené žiť.

[...]

Svoje spomienky na rodinnú históriu počas holokaustu aktuálne prepojila so svojim zážitkom na otvorení Múzea holokaustu v Seredi.

Oni tam postavili taký veľký šiator obrovský, na celom apelpiaci. A tam bolo neuveriteľne veľa miest, kde sme sedeli. Bol tam pán prezident Kiska, bola tam vláda, no a na

záver rabín Baruch Myers sa modlil Kadiš. A keď sa začal modliť Kadiš, odrazu na mňa prišla obrovská ľarcha. Takú ľarchu som cítila ako možno nikdy v živote. A to ma navštívili tí priatelia z dediny, kde sme žili, ktorých teda on chytil. Teda ten Zimmermann. To bol vlastne Kadiš za nich a ja som cítila, že sa s nimi znova lúčim. Teda tie spomienky na ľudí, ktorí boli tak hrozne postihnutí, prevýšili celú tú moju radosť a víťazstvo z toho, že mi bolo dopriate žiť.

Rozhovor so synom²⁵ som robila bezprostredne po spoločnom rozhovore s jeho mamou. Obaja sme boli ešte pod dojemom jej silnej výpovede. Syn v podstate takýto rozhovor poskytoval po prvýkrát. Jeho príbeh bol veľmi emotívny.

21 Aj v tejto rodine sa do výskumu zapojili reprezentanti všetkých troch generácií: stará mama (1929), syn (1951) a vnučka (1976).

22 Stará mama sa narodila v roku 1929. Je dieťaťom židovského otca a nežidovskej matky. Poznáme sa od roku 2005, keď som s ňou robila prvé interview. Po vzniku vojnového slovenského štátu, vďaka výnimke udelennej otcovi žila rodina relatívne v pokoji, mimo hlavných protižidovských represálií. Po obsadení Slovenska nemeckou brannou mocou a potlačení Povstania začali prenasledovať aj jej rodinu. Zachránili sa vďaka pomoci ľudí z majority, ktorí ich 7 mesiacov ukrývali. K záchrancom patrili aj jej neskorší manžel, ktorý bol zapojený v odboji. Prežil koncentračný tábor Mauthausen. Stará mama o svojom osude začala hovoriť až po páde komunizmu, po roku 1989, najprv poskytla interview vtedajšej Shoah Foundation (V súčasnosti USC – Shoah Foundation Institute for Visual History and Education <https://sfi.usc.edu/>, ktorý v polovici 90. rokov 20. storočia realizoval oral history výskum aj na území Slovenskej republiky). Až po smrti manžela začala svoj príbeh komunikovať v rodine v ucelenejšej podobe – ako vyplynulo z aktuálneho výskumu. V súčasnosti je členkou Židovskej náboženskej obce Bratislava. Je zainteresovaná do vzdelávacích a spomienkových podujatí pre školskú mládež, resp. aj pre laickú verejnosť.

23 Syn aj vnučka rodiny B žijú v Nemecku od roku 1989. Napriek vzdialenosti, ktorá ich delí

fyzicky od starej mamy, majú k nej obaja veľmi blízky, citový vzťah. Kontakty sú celoročne intenzívne – využívajú internetovú komunikáciu a telefonický kontakt. Aspoň dvakrát ročne prichádzajú na dlhší pobyt na Slovensko a rovnako na dlhšie obdobia za nimi vycestováva stará mama.

24 Múzeum holokaustu v Seredi bolo otvorené 26. januára 2016 v autentických priestoroch bývalého pracovného a koncentračného tábora, ktorý tam bol zriadený pre židov od roku 1941 a s prestávkou fungoval až do marca 1945.

25 Syn má s mamou intenzívny kontakt. O jej osude sa dozvedal postupne, v rodine intenzívne rezonoval skôr príbeh otca. Problematike druhej svetovej vojny, holokaustu sa venuje dlhodobo, od tinedžerských čias. Študuje odbornú literatúru, sleduje aktuálne výsledky výskumov, aj spoločenskú situáciu v Nemecku, na Slovensku, resp. v európskom kontexte.

26 Vnučka žije so svojou rodinou tiež v Nemecku, kde je vydatá za Nemca, má dve deti. Príbeh starej mamy pozná, rodinná história ovplyvnila aj jej záujem o dejiny s dôrazom na problematiku antisemitizmu a holokaustu, je historička. Pracovala aj ako lektorka v Múzeu bývalého koncentračného tábora v Dachau. Svoju babičku pravidelne navštevuje počas prázdnin a sviatkov, celoročne je s ňou v úzkom kontakte, pravidelne spolu komunikujú.

Pokúsím sa porozprávať, ako som ja vnímal príbeh mojej skrývanej mamy a môjho skrývaného starého otca a mojej babičky. Vyrastal som v 50. rokoch v čase totality. Keď dieťa vyrastá v totalite, nevie, že vyrastá v totalite. Boli sme iskračky a pionieri v šťastnom svete. Pamätám si, ako sme víťali Chruščova zo školy. Ako Sovietsky zväz oslobodil a porazil fašistické Nemecko. Ako sme to oslavovali, ako sme sa hrali na vojakov. ...A jedného dňa, keď som bol taký malý..., som na dvore počul, že niekto kričí: ‚Ty židák!‘ Nie na mňa, na niekoho, ako nadávku. Tak som sa doma spýtal päťročný – čo to je? A oni sa tak zháčili. Doma. Nehovorilo sa o tom. Môj starý otec, ktoré sme volali dede, bol židovského pôvodu. Babička nebola, bola Moravanka, moja mama je polovičná židovka. Ja som s bratom tým pádom štvrťový žid. Ako sme sa dozvedeli oveľa neskôr, lebo sa o tom doma nerozprávalo. Doma sa rozprávalo o tom, že môj otec bol v koncentračnom tábore ako 24-ročný so svojim otcom, pretože boli zapojení do, povedzme, odbojovej činnosti... To bola téma v rodine. To bola aj oficiálna téma v Československu. Lebo holokaust neexistoval a myslím dokonca, že ani v našej rodine.

[...]

To musím povedať, že čo to je naša rodina. To bola moja babička, ktorá sa o nás starala od detstva, to bol strýko Konrád. To bol Nemeč, nemecký kolonista, ktorý zachránil mojich rodičov, teda moju mamu s jej rodičmi. O čom chcem hovoriť, je absolútny babylon medzi dobrom a zlom, oficiálnymi verziami toho, čo je dobré. Vôbec to tak nebolo. Všetko to bola lož a pretváрка. Čím nás krmili a cez čo sa musel človek prehrýzť [myslí oficiálny historický naratív v období svojej mladosti počas socializmu, pozn. M.V.].

[...]

Preto som začal tou nadávkou, lebo tam som zistil, že patríam k nejakej minorite a nevedel som k akej a prečo. Lebo nijaké židovstvo sa u nás nijako nežilo. Môj starý otec vystúpil

ako mladý človek, hm, z tej komunity, lebo bol ateista. My sme nič nemali s tým spoločné, napriek tomu to funguje. A zrazu som minorita, nejaká, nikam nepatrím a neviem prečo.

[...]

Až po revolúcii sa vynorili tie rozmery toho holokaustu, že čoho oni vlastne boli súčasťou [myslí svoju mamu a jej rodičov, pozn. MV]. To sa dozvedeli až potom. Lebo zdieľali rovnaké osudy ako milióny a ťažké milióny v celej Európe, na celom svete. A... to vyžarovanie tej čiernej diery toho holokaustu do ďalších generácií je naozaj neuveriteľné, lebo viem, že aj ja, aj môj brat sme od dospievania čítali všetko, hltali všetko, čo sa len nám dostalo do rúk. A moja dcéra, keď sme odišli do Nemecka tiež. To je otázka absolútnej identity. Ako sme si uvedomili, že by sme neboli tu, keby... to bolo inak, keby ten príbeh fungoval inak. Mali veľké šťastie. Teda ani my by sme tu neboli, ani moja dcéra by tu nebola, ktorá vyštudovala v Nemecku, v Mníchove na univerzite históriu, venovala sa práve holokaustu a chcem povedať, že tam práve našla svoju identitu, v tej cudzej krajine. V tejto téme.

S vnučkou²⁶ som robila rozhovor pri jej návšteve Slovenska v byte starej mamy. Hoci s rozprávaním starej mamy bola oboznámená, reagovala naň v našom rozhovore len okrajovo. Odvolávala sa na holokaustový príbeh starej mamy, ktorý sme obe poznali už pre týmto rodinným výskumom. Hovorila o ňom a svojom záujme o judaizmus a židovsko-nežidovské vzťahy.

Volám sa... žijem v Mníchove už 27 rokov... Často sa zaoberám témou holokaustu, aj témou mojej identity aj identity mojej rodiny... Včera sme sa rozprávali s babičkou, že ako prišlo vôbec k jej prvému nahrávaniu jej príbehu. Ja som mala vtedy 24 rokov hádam... som nad tým rozmýšľala potom, ako ja som zažila túto našu históriu našej rodiny. Lebo to boli vždy úryvky. Minimálne úryvky. Ale zaujímavé, že pred smrťou môjho deda v 98. roku [v roku 1998 pozn. MV] všetky

tieto úryvky kolovali okolo jeho histórie ako preživšieho koncentračný tábor Mauthausen... A babičku, mne bolo jasné, že bola zachránená, ale som to vôbec nechápala, že to bolo preto, že mala židovské zázemie a že bola vlastne ohrozená touto svojou identitou. Lebo my sme to nežili v rodine, toto židovstvo. Ani sa o tom moc nerozprávalo. Nie že by sa to pod koberec nejako zametalo, ale nebola to nejaká veľká téma u nás. Téma bola – ako bol dedo prenasledovaný.

[...]

My sme sa v 89. do Mníchova presťahovali, môj otec tam pracoval... a ja som sa vždy zaujímala o históriu. A ja som vždycky brala tieto témy – holokaust až tak veľmi nie, to sme mali neskôr, ale prenasledovanie, antisemitizmus – to som referovala dosť. Myslím, že to som mala tak 15 rokov, a to ma začalo tak dosť zaujímať, alebo emancipácia židov, som písala v škole prácu. Toto boli také moje témy a ja som nevedela, že prečo. Niečo vo mne to bolo, čo ma zaujímalo. Ako keby som bádała po niečom.

No a v 98. roku v marci zomrel môj dedo. Vtedy sme tu tak sedeli, sme prišli na pohreb a... babička rozprávala o tom interview, čo mala z tej Shoah nadácie a ja som vôbec nerozumela, že prečo babička, prečo nie dedo... No a o pár mesiacov som si to mala možnosť pozrieť [videonahrávku babičkinho interview, pozn. MV] a sme sa začali o tom rozprávať. Všetky tie úryvky, ktoré som ja mala, ako keby sa to tak rozgulášovalo všetko a taká mozaika z toho vznikla. Prvýkrát obraz taký hmatateľný.

Informácie o rodinnej histórii, životnom príbehu starej mamy pokladá vnučka za vysvetlenie, prečo sa vždy zaujímala o židovstvo, obdobie holokaustu, aj keď príbeh starej mamy ešte nepoznala.

Ja som sa zaujímala o židovstvo, antisemitizmus, koncentračné tábory, to bola moja absolútna priorita. To je hľadanie identity par excellence.

Keď vnučka študovala históriu na univerzite, nahovorila svoju starú mamu, aby prišla do jej ročníka rozpovedať svoj príbeh.

...prečo by som nezavolała babičku do našej univerzity? Nech aj ona porozpráva. Však predsa aj ona je absolútnou súčasťou tejto histórie a to mi strašne dobre spravilo... To bol taký náš projekt, to bolo fantastické. Ona si to tak spísala a my sme to prekladali do nemčiny. Až do polnoci, do jednej sme spolu nad tým sedeli a bolo to fantastické. Konečne to individuálne sa dostalo do toho môjho historického, do historickej existencie vlastne. No a ja som vlastne začala chápať túto históriu našej rodiny ešte detailnejšie. Úplne to ako taká plastika pre mňa vystúpilo vlastne.

Na moju otázku, ako na ňu zapôsobila reflexia starej mamy na otvorenie Múzea holokaustu v Seredi, vnučka odpovedala len krátko.

Ja som si zapamätala, že ju tam niečo rušilo. Ale celkom som tomu kontextu nerozumela... viem, že tam bola nejaká politická téma, ktorá bola práve aktuálna. Ale som obdivovala, ako ona dokáže zapliesť ten svoj príbeh do takejto aktuálnej, to mi tak zostalo v mojej pamäti.

Pri získavaní informovaného súhlasu s uverejnením vybratých pasáží nášho rozhovoru mi vnučka v e-mailovej správe na margo reflexie starej mamy z návštevy Múzea holokaustu v Seredi napísala: *...To, ako babička prežívala svoje prvé stretnutie s týmto historickým miestom, sa ma ale veľmi dotklo. Veď keby boli nacisti úspešní a deportovali by môjho pradeda, moju babičku a prababičku, tak by som ja teraz neexistovala. Ani moji rodičia, ani moje deti. Viem si predstaviť a hlboko precítujem, ako sa babička najskôr cítila ako víťazka a ako na ňu v múzeu padla smutná*

realita histórie holokaustu, keď cítila, že sa k nej na moment vracajú priatelia a známi, ktorí nemali šťastie prežiť.

Syn v rozhovore riešil skutočnosť, že holokaust nebol počas jeho detstva témou v ich rodine, ale ani vo vtedajšej spoločnosti. Zamýšľal sa nad tým, čo pre neho znamená fakt, že je pokračovateľom rodiny, ktorú tvoria prenasledovaná a záchranca z obdobia holokaustu. Vnučka opisovala svoju cestu ku pochopeniu príbehu starej mamy, aj to, že hoci nevedomky, príbeh jej starej mamy ovplyvňoval jej záujem o históriu židovsko-nežidovských vzťahov a viedol ju nakoniec až k voľbe profesie historičky.

Rodina C²⁷

Stará mama svoje rozprávanie zamerala na život počas slovenského štátu (1939 – 1945) a na povojnové obdobie. Životný úsek, o ktorom stará mama rozprávala, je synovi dobre známy, je to téma, ktorá ich dvoch intenzívne spája.

Začala opisom svojich dievčenských rokov v rodnom meste, spomínala na zoznámenie sa s budúcim manželom.

Ja som pracovala v pokladni v kine a on bol narukovaný ako vojak vo Zvolene. A robil (kratšia pauza) ...on bol veľmi šikovný, aj urobil podporučíka. Už bol dôstojník. On bol veľmi šikovný. No a potom sme mali prestávku, on dokončil vojnu, ale ja som sa nechcela vydávať. Nechcela som sa vydávať. Veľmi dobre mi bolo. Aj som si zarobila, aj v kine som bola,

27 V tejto rodine mi rozhovor poskytla stará mama (1916 – 2016) a jej syn (1943). Stará mama hovorila o svojom živote s prvým manželom, ktorý bol počas vojnového slovenského štátu notárom v obci na západnom Slovensku a stal sa veliteľom Pohotovostného oddielu Hlinkovej gardy (POHG). Stará mama pochádzala

zo stredného Slovenska a väčšina jej mužských príbuzných sa zapojila do SNP. Jej rozprávanie bolo zamerané na toto obdobie a situácie, ktoré počas neho zažila, ako aj po roku 1945, keď jej manžel bol odsúdený na 15 rokov väzenia a ona sa musela sama v neľahkých podmienkach starať o syna.

veselo tam bolo... on ešte nebol zamestnaný, ešte musel sa zamestnať, tak... pôvodne bol výpravca. Ale potom mu vybavili... vybavili žiadosť u notára, takže presedlal na notárstvo.

Nosnou témou spomínania starej mamy rodiny C bol jej život s prvým manželom. Ten sa počas vojnového slovenského štátu stal postupne lokálnym reprezentantom ľudáckeho režimu. Z jej spomienok ako leitmotív vystupuje vnútorný konflikt, ktorý žila: na jednej strane manželove politické postoje, funkcie a konanie, na strane druhej jej vlastný vzťah, ako aj vzťah jej pokrvných príbuzných k ľudáckemu režimu a jeho protižidovskej politike. Stará mama C pochádzala z rodiny, kde sa väčšina mužských členov zapojila do odboja a následne aj do Slovenského národného povstania.

...on nebol v armáde, on bol v garde stále. Tam bol aj stotníkom... už vtedy sa mi to nepáčilo. Hovorím, reku, toto není dobre, reku, však naši ti to budú zazlievať [myslí svoju časť rodiny, pozn. MV] Hovorila som mu – vidíš, ako sa na to bárs kto pozerá. Zboku. Ale on: ‚Ale čo? No tak treba pomôcť, slovenský štát, máme prvý raz svoj štát.‘ No jemu to imponovalo. No, ale on sa veľmi exponoval. Všelikde, kde bolo treba. Tam bol, kde ho strčili.

[...]

Jáj. Nuž, on bol taký horlivý a známy, že... Pohotovostný oddiel, to bol vrchol už. To jeho na prvom mieste zobrali. A bol v P. veliteľom pohotovostného oddielu. Jemu sa to páčilo. Vám to poviem tak, ako je. On bol nadšený slovenským štátom a za Tisu on by... keby bol Tiso povedal, že aby za neho zomrel, tak zomrie za neho...

Pôsobenie manžela ako notára sa snažila hodnotiť komplexne, upozorňovala aj na pozitíva, ktoré ako notár v obci zaviedol.

On, len čo prišiel do P., bol taký pol rok tam a za ten čas divadlo hral, futbal hral, všetko, dedina kvitla, jeho mali veľmi radi. No, tak kým on prišiel, tam bol veľký neporiadok. Židom vytrieskavali okná, to všetko prestalo, keď on prišiel. On robil taký poriadok, on vedel robiť... taký poriadok, že židia ho zvelebovali.

Ale... nič neurobil, čo by bol mohol snád'. No, ťažko povedať. Nemci prišli, celá suita, a to sa vedelo, že idú židov brať, lebo tam sústreďovali židov, tam boli z Bratislavy židia a on nič neurobil.

V ďalších spomienkach reflektovala svoju pozíciu ako notárovej ženy a vzťah s miestnymi židovskými obyvateľmi.

No a ja, viete, ja som si neuvedomila, veď nás mohli vystrieľať. Ja som tým židom dala vedieť cestou zubného lekára. No, tak ušli, ušli. Dost', dost' to bolo podozrivé. Ja som si to neuvedomila. Ale viete, keď... ku príkladu vám príde jedna staručká, stará židovka, kľakne si na kolená pred vami a prosí jediného syna aby jej zachránil muž. Vravím, reku, ja vám nemôžem pomôcť, ja vám nemôžem, ja tu nič nepomôžem. ‚Ale váš muž môže, ten keď povie.‘ A prečo tak rešpektovali, čo hovoril muž? Ale on mne vravel, že on ani jedného žida neudal. Nebola som pri tom, neviem, ale pochybujem, lebo on nebol zlý človek.

Po skončení druhej svetovej vojny bol manžel starej mamy súdený ako exponent ľudáckeho režimu za svoje veliteľské pôsobenie v POHG. Obžaloba bola podľa jej interpretácie založená na aktivitách jej manžela predovšetkým v POHG a priťažujúce boli objavené hlásenia, ktoré počas svojho pôsobenia v tejto organizácii písal – o zadržaných, prípadne popravených partizánoch, resp. ľuďoch, ktorých po potlačení SNP členovia POHG vyhľadávali.

On nemal svedka proti sebe. Jediného svedka... Potom našli... našli tie spisy z O. A to hlásil jednotlivo, menovite, toľkých a toľkých a mená ich. On mal jedno šťastie, že to neboli Slováci. Lebo keď sú to Slováci, tak budú trvať na tom, aby ho obesili. Rusi len. Len Rusi. Ale on vravel: ‚Ja... V mojich rukách nelpie krv nikoho, ja som nikoho nezastrelil.‘ Nuž, išli vždy viacerí. Nuž ale on bol veliteľ.

Stará mama si reálne uvedomovala, že jej manželovi mohol hroziť až hrdelný trest. Preto bola s rozhodnutím súdu veľmi spokojná.

Pätnásť rokov dostal... to bol R., advokát, ten bol šťastný jak blcha. No a odsedel si desať. Päť mu odpustili za dobré chovanie. On sa aj tam veľmi dobre choval, on každého poslúchal.

Po odsúdení manžela sa stará mama aj s malým synom presťahovala do rodného mesta – k svojej mame a rodine, ktorá jej poskytla útočisko a zázemie.

...mal 2 roky. Zobrala som ho, švagor mi poslal vojaka s nákladným autom, čo ma odviezol, lebo z notariátu som musela odísť, tak mi ešte nechali čas na zabalenie, a potom som musela odísť. Raz som nevedela, čo bude s nami. Zamestnanie som nemala, peniaze sme nemali.

Okrem existenčným problémov musela stará mama riešiť aj medziludské vzťahy s okolím. Spomínala na rôzne reakcie ľudí na fakt, že jej manžel je za svoju ľudácku aktívnu minulosť vo väzení. Reflektovala dôležitú pomoc, ktorú dostala od najbližších príbuzných.

Nezdravili ma. Väčšinou ma ľudia nezdravili, keď zistili... lebo to bolo v novinách, že je odsúdený. No, takže komunisti,

čo boli, ani jeden ma nezdravil... Našla som si prácu, ale mohla som si nájsť len keď ho odsúdili, lebo mu bolo treba všetko možné zadovážiť ešte. No a prácu som si našla. Prišli... z komunálu a prišli pre mňa, že to bol známy, ten šéf ich. Tak som išla do komunálu v T. Bývali sme u sestry. U nej bola mama a ja a syn. Mala svoj dom, tak to bolo šťastie. A mamuška dala peniaze. Pomohli, no. Môžem povedať, že núdzu sme netrpeli. A že ľudia boli čudní, takí, čo mi voľakedy sa klaňali ako neviem... ma nezdravili. No a zas boli niektorí ľudia, ktorí... ktorí verejne sa hlásili ku mne. Sú všelijakí, no.

Príbeh prvého manželstva starej mamy skončil po príchode manžela na slobodu.

Prišiel po desiatich rokoch z basy, už bol prepustený, ešte šľajdroval kade-kde. Prišiel a synovec, jeden synovec môj, ho videl, ako schádza dolu z vlaku a išiel... s jednou ženou... A vrátil sa až ráno. No a som mu povedala hneď: ‚Vieš čo? Ja som ťa... čo som ti mohla, som ti pomohla..., ale rozvedieme sa. My sa nehodíme k sebe. Nehodili sme sa a nehodíme sa.‘ Aj sme sa rozviedli. On ešte špekuloval. Ja som mu povedala: ‚Čo chceš ešte viacej, čo som ja pre teba urobila.‘ No ale... ale raz mi nepovedal ‚Ďakujem ti, že si to vydržala so mnou.‘

Syn²⁸ príbeh mamy a jej manželstva dôverne pozná. V rozhovore sa venoval predovšetkým faktu, že jeho otec bol v službách režimu vojnového slovenského štátu. Hľadal vysvetlenie, ako sa to stalo, prečo sa stal veliteľom POHG, keď druhá časť rodiny z matkinej strany zaujala voči tomuto režimu opačný postoj. V jeho výpovedi je možné nájsť vplyv matkinej interpretácie celej situácie, ale aj vlastné osvojenie si príbehu.

28 Syn žil vo veľmi úzkom vzťahu so svojou mamou. Až do jej smrti ju opatroval, bývala v jeho domácnosti. Príbeh otca a mamy dôverne pozná, zaujíma sa o históriu vojnového

slovenského štátu, ale aj povojnové dianie na Slovensku, resp. vo svete až do súčasnosti. Má vysokoškolské vzdelanie, v súčasnosti je na dôchodku.

Tak ja som... vlastne otec išiel do basy, keď som ja mal 2 roky, čiže ja si to nepamätám. Jeho z M. poslali... viac-menej ho poslali... lebo ten, čo robil veliteľa..., tak ten vedel, že už sa chýli ku koncu vojny, tak sa hodil na maródku... A nemali tam koho dať za veliteľa toho oddielu a otec si vtedy urobil taký akože prúser. On mal dobrého kamaráta T. a ten robil s partizánmi. Vrátnik, čo tam bol [na mestskom úrade, pozn. MV], to počul a tohto T. udal. Zobrali ho Nemci. A otec, aby T. dostal stade, tak sa musel za neho zaručiť, a tým si urobil u Nemcov... Nemcov sa všetci báli, tým si urobil ten biľag. Takže jeho už potom viac-menej za trest tam dávali, posielali [ako veliteľa POHG, pozn. MV]. Nechcelo sa mu ísť a ešte chcel, aby to mama vybavovala. Však mama, tá... tá všetko...

[...]

Aj keď ho súdili, ona behala, ona lietala... Ona hovorí, že však neboli sme... nemali sme sa zle, len nemali sme kde bývať, jak otca zavreli, nemala robotu – ju nikde nezobrali do roboty. Nebyť tej sestry a vlastne aj babičky, tak my by sme tých pár rokov, kým sa ona nenaučila a nenašla robotu, veľmi ťažko boli žili. A veľmi držali spolu a bývali pomerne blízko, takže tie... tie sa starali aj o ňu, aj o mňa. Otcovi bolo dobre v base. Jeho zavreli, jeho odsúdili... Už keď potom, už bol odsúdený a nedostal trest smrti, tak on už bol potom spokojný.

Pre neho už... už to bolo dobré, že on už to... on už to mal... Naopak, zlá doba bola pre... pre mamu a pre mňa. Vieš, že je... jemu sa nič nestalo. On – veliteľovi, riaditeľovi väznice – robil novoročné prejavy, on robil všetky... písomnosti, držal mu to tam, čiže... on sa tam mal dobre.

V individuálnom rozhovore syn hľadal a dával odpovede, prečo otec pracoval pre ľudácky režim. Vysvetlenie nachádzal v jeho osude, v povahových črtách a osobnostných vlastnostiach otca.

Tak on bol polosirota, mamka mala štyroch synov, kus polička, taký malý domček a robili celý život. Ona bola utrápená, urobená žena. A otec, aby mohol študovať, tak učil tých doktorových synov v N., aby sa dostali k maturite, aby zmaturovali. Takže on bol taký snažlivý. No a to bolo to, že on bol počúvny.

[...]

A mama, jak spomína, ona vždycky, keď dlho boli, tak išla na ten... na ten mestský úrad a tam už boli Nemci, tam už bolo to a bolo vidieť už zoznamy, dávali nejaké tam dokopy a oni... A mama, tá chodila potom... k zubárovi mohla chodiť, vieš, to nebolo podozrivé. A ona potom vlastne išla k zubárovi a tam vrela, že..., že už sa robia zoznamy, tak ona to cez to... pomáhala. Ona bola ináč veľmi obľúbený človek. Mama. Mama je taký typ, ktorý skutočne pomôže. Otec nebol veľmi obľúbený. On jednak... jednak tým, že on tam sa exponoval a jednak že on bol taký precízny, vieš, on bol poriadny, počúvny, vieš, tak jeho až tak radi nemali.

Ja som práve pozeral [pozeral zoznamy veliteľov POHG, pozn. MV] na O. bol jediný. M., [strýko z matkinej strany, pozn. MV] bol veliteľ partizánskeho oddielu, ...vlastne s Asmolovom boli priatelia a spolu to tam organizovali. A jemu sa dostalo do uší, že na Oravu išiel, že... otec je tam proti partizánom. Vraví: ‚Bože, ten nemá rozum. Koniec vojny a on takto blázni.‘ On nerozmýšľal o rodine, vieš, jemu rodina...

Tak on najviac... ani nie sebe, ale on ublížil žene a mne (dôrazne, ťažko, kratšia pauza). Pretože so mnou sa to ťa-halo celý život (kratšia pauza), ja som ešte robotu si hľadal... nemal som... byť, v tých časoch zohnať byť, to bolo niečo strašné. ...Mama potom žila, ...ona sa aj druhýkrát vydala.

Kým mama druhým vydajom získala nové priezvisko, syn ostal nositeľom priezviska „s biľagom“. To mu v ďalšom živote prinášalo negatívne reakcie okolia, komplikácie pri prijímaní do školy, aj problémy so získaním zamestnania, bytu a podobne.

Zistenia a interpretácie

Medzigeneračná komunikácia v rodinách A a B je na podobnej úrovni. Starí rodičia v oboch rodinách prežili holokaust ako prenasledovaní. O svojom osude a pôvode v rodine hovoria otvorene, ako sami konštatujú, nejde o žiadne tabu. Ba čo viac, obaja sú aktívni aj smerom von z rodinného prostredia. Predstavujú tú časť preživších holokaust na Slovensku, ktorá verejne, aj v médiách hovorí nielen o svojom osude, ale o osude celej ich komunity. Nesú tak nielen svoj vlastný príbeh, svoju a rodinnú históriu, ale histórie ďalších židovských mužov a žien a ich rodín. Deti a vnúčatá sú s príbehmi rodín svojich (starých) rodičov oboznámení.

Rozdiel v generácii starých rodičov je v tom, že príbeh starého otca A bol v rodine tým prirodzene dominantným. Jeho manželka v rozhovoroch, resp. v spontánných výpovediach všetkých troch generácií rodiny A nefiguruje. V rodine B bola situácia odlišná. Príbeh starej mamy sa začal v rodine medzigeneračne komunikovať až po smrti jej manžela. Jeho príbeh bol v rodine ten hlavný: za svoju podporu Povstaniu a odpor voči ľudáckemu režimu bol väznený v koncentračnom tábore. Tento rodinný príbeh bol zároveň v súlade s oficiálnym historickým naratívom počas komunistického režimu do roku 1989, ako upozornil syn.

Reprezentanti detí v rodinách A a B o osudoch svojich rodičov v súčasnosti vedia mnoho detailov. Pre dcéru rodiny A je židovský pôvod otca a jeho časti rodiny v súčasnosti evidentne centrálnou témou. Súvisí s jej vlastnou cestou, resp. identifikáciou sa so židovstvom jej generačne blízkych rodinných príslušníkov, ale aj vlastného vzťahu k židovstvu: *Ale poznáte nás, viete, že u nás to nie je otázka náboženstva, ale skôr toho, že chceme to poznať.* V rozhovore reflektovala rôznorodé postoje druhej generácie ku židovskému pôvodu rodiny, podoby prežívania a identifikácie sa s ním, ale aj otcove súčasné postoje a názory na aktuálne spoločenské dianie.

Pre syna rodiny B je mamin príbeh počas holokaustu podnetom na úvahu/y o vlastnej identite, príslušnosti k „akejsi“ menšine. Ako sám hovorí: *My sme nič nemali s tým* [so židovstvom,

pozn. MV] spoločné, napriek tomu to funguje. A zrazu som minorita, nejaká, nikam nepatrím a neviem prečo.

Vnučky v oboch rodinách sú v súčasnosti aj vďaka intenzívnym kontaktom so starými rodičmi dôkladne oboznámené s ich históriami počas holokaustu.

Vnučka A sa od tínedžerských čias zaujímalala a zúčastňovala aktivít starého otca v rámci SZPB. Od 90. rokov 20. storočia sa stal v tejto organizácii funkcionárom a aktívne ovplyvňoval verejný diskurz na Slovensku prostredníctvom spomienkových podujatí a organizovaním stretnutí príslušníkmi 6. robotného práporu, resp. židovskej partizánskej jednotky. História starého otca komunikuje cez vlastnú optiku, jeho dobu porovnáva s tou, v ktorej žije. ...*natajno si pozháňali všelijaké zbrane, čo tiež nechápem ako, keď tam boli uzavretí ako väzni, [...] nemohlo to byť jednoduché – žiadne telefóny, žiadne siete mailové. Ako to zháňali, kde to brali, ako sa dohovárali, čo teda ja nechápem.*

Vnučka B pozná dnes príbeh starej mamy do detailov. Ako vyštudovaná historička ho vie odborne uchopiť, kontextualizovať a analyzovať v rôznych rovinách. Osud starej mamy počas holokaustu si naplno uvedomila až v dospelom veku, keďže tento príbeh v rodine prekrývala história starého otca. Uvedomenie si príčin prenasledovania starej mamy bolo pre ňu, ako sama konštatuje, odpoveďou na jej záujem, neskôr aj profesijný, o problematiku židovstva, židovskej diaspóry v Európe. ...*A babičku, mne bolo jasné, že bola zachránená, ale som to vôbec nechápala, že to bolo preto, že mala židovské zázemie a že bola vlastne ohrozovaná touto svojou identitou. Lebo my sme to nežili v rodine, toto židovstvo... Téma bola – ako bol dedo prenasledovaný. [...] Ja som sa zaujímalala o židovstvo, antisemitizmus, koncentračné tábory, to bola moja absolútna priorita. To je hľadanie identity par excellence.*

V prípade rodiny C sa stará mama zamerala na svoje manželstvo počas vojnového slovenského štátu. Príbeh jej života s mužom, ktorý zdieľal iné hodnoty ako ona a jej pokrvná rodina, jeho pôsobenie ako veliteľa POHG a následné povojnové odsúdenie a väznenie je synovi dobre známe. V rozhovo-

re sa snažil vysvetliť (sebe aj výskumníčke) príčiny otcovho rozhodovania a konania. Našiel ich v otcovom osude a charakterových vlastnostiach. Podľa jeho vyjadrení otec nadobudol sociálny status vďaka svojim charakterovým a vôľovým vlastnostiam. *Tak on bol polosirota, ...aby mohol študovať, tak učil tých doktorových synov. ...Takže on bol taký snažlivý. No a to bolo to, že on bol počúvny.* Otec a matka figurujú v rozprávaní syna ako dva protipóly, no zároveň o oboch hovorí s pochopením zrelého človeka. Stotožňuje sa s príbehom matky a snaží sa pochopiť ten otcov. Odsúdenie a väznenie otca syn C nespochybňuje. *Otcovi bolo dobre v base. Jeho zavreli, jeho odsúdili... Už keď potom už bol odsúdený a nedostal trest smrti, tak on už bol potom spokojný. Pre neho už ...už to bolo dobré... Naopak, zlá doba bola pre... pre mamu a pre mňa. ...jemu sa nič nestalo.*

Pri všetkých troch rodinách a ich príbehoch, ktoré boli a sú medzi generáciami komunikované, som si všimla vzťah príbehov z rodinnej histórie ku aktuálnemu oficiálnemu historickému naratívu obdobia,²⁹ na ktoré sa spomienky najstarších reprezentantov rodín vzťahovali. V prípade rodín A a B ide o problematiku holokaustu, prenasledovania židov na Slovensku. Tá je od polovice 90. rokov 20. storočia súčasťou oficiálneho verejného i odborného diskurzu (Vrzgulová 2016a, b; Vrzgulová 2013). Vo veľkom historickom naratíve Slovenska o období vojnového slovenského štátu, v rámci ktorého sa holokaust realizoval, má svoje miesto aj osud obyvateľov prenasledovaných na základe rasistických protižidovských zákonov. Postupne sa do tohto naratívu dostali aj individuálne príbehy prenasledovaných, predstavujúce rôznorodé spektrum mikrohistórií a osudov. Dalo by sa povedať, že príbehy najstarších členov rodín A a B majú dnes oporu aj vo veľkom historickom naratíve Slovenska. To sa odzrkadľuje vo formuláciách životných príbehov v najstaršej generácii, ktoré sú sebaisté a suverénne. Pevne ukotvené v pamäti respondentov, aj ich rodín.

Nie celkom sa to dá tvrdiť o príbehu rodiny C. Vo veľkom historickom naratíve o vojnovom slovenskom štáte dodnes

absentujú individuálne osudy lokálnych predstaviteľov režimu. Nie sú v ňom spracované ako „návody“ prezentujúce spôsoby reflektovania a interpretovania individuálnych osudov ľudí, ktorí predstavovali ľudácky režim na mikroúrovni spoločnosti. Tak je komunikovanie a spracovávanie tejto historickej skúsenosti v rodine C bez opory v oficiálnom vzore spomínania. Rozprávania starej mamy o živote s manželom, veliteľom POHG má nielen informatívny, opisný charakter, ale prechádza do vysvetľujúceho až obhajujúceho. Stará mama na konkrétnych situáciách ilustruje osobnosť svojho manžela, syn preberá tieto spomienky a snaží sa im porozumieť. Aj on hľadá pre seba i okolie vysvetlenia otcovho konania a postojov. No musí si ich formulovať sám, nenachádza ich vo veľkom historickom naratíve.

Záver

V texte som predstavila časť výskumu rodinnej pamäti, v ktorom plánujem pokračovať. Sledovanie medzigeneračnej komunikácie rodinných histórií na príkladoch troch rodín je náročné na čas. Je potrebný dlhodobý výskum s opakovanými stretnutiami, pri ktorých sa striedajú formálne i neformálne rozhovory. Účastníci môjho výskumu tvoria rodiny s intenzívne žitými (nielen deklarovanými) vzťahmi. Pri analýze a interpretácii rozhovorov v rodinách A a B, som sa opierala na poznatky z dlhodobého etnografického výskumu v prostredí rodín so židovským pôvodom najstaršej generácie.

Rodinné prostredie, ktoré skúmané rodiny predstavujú, je funkčné a rodinnú pamäť vytvárajú spoločne medzigeneračne zdieľané spomienky, prenášané prostredníctvom rozprávania, resp. aj prostredníctvom spoločne realizovaných aktivít.

Rodinná pamäť predstavuje elementárnu zložku mnoho-
vrstevnej identity každého človeka. Podporuje vytvorenie osobného vzťahu jednotlivca k minulosti a zároveň aj k súčasnosti a budúcnosti: vlastnej i celej rodiny. Ako naznačujú ziste-

nia z viacgeneračných rozhovorov: každá nasledujúca generácia si príbeh svojho predka potrebuje zvnútorniť, pochopiť ho a pre seba zinterpretovať. Preto ho zasadzuje do vlastného rámca tak, aby príbehu porozumela.

Na začiatku tohto textu som konštatovala, že inšpiráciou pre môj výskum bola kniha *Můj děda nebyl nácek*, kde autori pracovali s konceptom kontinuity.

Rodinná pamäť podľa nich vytvára počas komunikácie členov rodiny stále nanovo spoločnú minulosť. Pre spoločné medzigeneračné vyjednávanie o minulosti rodiny je vhodné, ak jednotlivé komunikované historiky sú otvorené a ponúkajú priestor na ich dotváranie a dopĺňanie členmi rodiny. Rodinnú pamäť chápu autori tejto knihy ako fiktívnu jednotu. Jednotliví členovia rodiny k nej vzťahujú svoje individuálne verzie histórie, ktoré považujú za spoločné pre rodinné spomienkové spoločenstvo. Práve táto fiktívna jednota má funkciu zabezpečovať kontinuitu a identitu rodiny či širšieho akéhokoľvek spomienkového spoločenstva (Welzer, Mollerová, Tschuggnallová 2010: 154–155).

V prípade mojej výskumnej vzorky by som mohla s týmto názorom viac-menej súhlasiť. Úsilie o uvedenie (fiktívnu) jednotu rodinnej pamäti je priamo determinované vzťahmi v rodine a tým, aká je pozícia rozprávača z najstaršej generácie v nej (Gebhardt 2006: 93–94). Rodiny vo výskumnej vzorke charakterizujú prevažne pozitívne vzťahy, rešpekt a vzájomnú úctu. Rozprávač z najstaršej generácie je vnímaný ako autorita – vzor, je akceptovaný ako kompetentný vykladač rodinnej histórie. Preto sú postoje k jeho/jej spomienkam zo strany mladších členov rodiny pozitívne. Pre mladšie generácie je však zároveň príznačné vlastné konštruovanie rodinnej histórie, a tým aj prežívanie vlastnej identity ako člena rodiny cez príbehy o predkoch.

Cez spomienky starších generácií v rodine sa komunikujú ich postoje, normy a hodnoty. Nasledovné generácie v rodine sa cez takto konštruované spomienky pozerajú na seba s otázkami: Kto som? Čoho som pokračovaním? Prečo môj (starý) otec/ (stará) matka konali takto? Aké to má pre mňa dôsledky?

Nevyhnutnosť harmonizácie rodinnej histórie ako procesu vyjednávania medzi jej jednotlivými generáciami a jednostranný tlak kolektívu rodiny na jednotlivca spochybňuje M. Gebhardt (2006: 95). Upozorňuje na fakt, že pri tak komplexnom konštrukte, akým je rodinná pamäť, je potrebný dlhodobý výskum, ktorý by mohol odhaliť nielen to, čo sa v medzigeneračnej komunikácii v rodine odovzdáva (pripomína) ako stabilná súčasť rodinnej histórie, ale aj to, čo sa naopak programovo vytesňuje, zabúda, tabuizuje.

Ako konštatuje B. Spalová: „Muži a ženy, bohatí a chudí, venkované i mŕšťané, dĕlníci a ředitelé, tradicionalisté i inovátoři, páry nerozlučně spjaté i páry individualistů... všichni mají své dobré důvody k tomu, aby si našli specifický vztah ke svým předkům“ (Spalová 2012/2013: ods. 59–60). Autorka ďalej cituje z práce Josette Geoenen Huther o rodinnej pamäti a uvádza osem typov pamätí, ktoré predstavujú osem druhov dôvodov produkovania vlastnej rodinnej pamäti. Tieto dôvody môžu byť u jednotlivých členov tej istej rodiny rôzne.³⁰ Na základe aktuálnych poznatkov si dovoľím tvrdiť, že v jednej rodine často dochádza ku kombinácii viacerých dôvodov kontinuovať rodinnú pamäť.

Môj aktuálny výstup z výskumu rodinnej pamäti prináša zatiaľ poznatky o tom, čo sa stalo súčasťou rodinnej pamäti skúmaných rodín, o čom sa v rodine hovorí. V naratívoch je možné sledovať dynamiku vzťahu rodinná pamäť a historický naratív krajiny. Je možné skúmať, akým spôsobom spomienky najstaršieho člena rodiny na vlastný život prispievajú v medzigeneračnej komunikácii ku vytváraniu pamäti jeho rodiny. Ako zároveň tieto spomienky ovplyvňujú pamäť a identitu členov rodiny z mladších generácií a ako celý tento komplexný proces determinuje veľký historický naratív komunikovaný vo verejnom diskurze krajiny. Pretože spôsob, akým spomíname na určitú udalosť, závisí na účele nášho spomínania v momente, keď spomíname. Ide o to, kto chce od koho, aby si pamätal čo a prečo (Švaříčková Slabáková 2007: 255).

Moje zistenia poukazujú na fakt, že hoci primárne išlo o rozhovory o minulosti – v podaní mladších generácií rodiny sa stávajú tieto príbehy príbehmi o nich samotných. Cez príbehy predkov mladší členovia rodiny rozprávajú o sebe a o vlastnej identite.

29 Týmto pojmom označujem naratív, ktorý je súčasťou oficiálneho názoru ako komunikovať dané historické obdobie, ktorý je prítomný vo verejnom, a teda aj politickom diskurze. Ide o spôsoby, akými politickí, štátni reprezentanti, politické inštitúcie, podporované národnými (štátnymi) symbolmi pripomínajú určité historické udalosti a ovplyvňujú ich vnímanie v spoločnosti „zhora“ (Assmann 2007: 33–37).

30 (1) *citovo vzťahové pamäti* – reprodukovujú vrelosť vzťahov medzi (živými aj mŕtvymi) členmi rodiny; (2) *rituálne vzťahové pamäti* reprodukovujú vzťahy v rodine akosi zo zotrvačnosti, s ambivalentným vyznením. Albumy rodinných fotografií sa uchovávajú, ale neprezerajú, na hroby sa chodí pre splnenie povinnosti;

(3) *statusové pamäti* udržiavajú sociálny status rodiny; (4) *lokálne komunitné pamäti* udržiavajú v rodinách povedomie, odkiaľ pochádzajú, kde sú ich korene; (5) *socio-ekonomické pamäti* vychádzajú z predstavy sociálno-ekonomickej podmienenosti osudov predkov; (6) *historické pamäti* sa odvíjajú od modelu rodinnej kroniky a často spracovávajú nejakú rupturu, konflikt, problematickú minulosť, vytvárajú od nej odstup; (7) *individualistické pamäti* produkujú hlavne deti bohatých mešťanov či tradicionalistických vidiečanov a slúžia im k vytvoreniu relatívne nezávislej pozície na rodine; (8) *anomické pamäti* vychádzajú z predstavy, že rodinné dedičstvo je mýtus, ktorý nie je možné ani vhodné ďalej šíriť (Coenen-Huther 1994: 245–252).

Formy medzigeneračného odovzdávania skúseností o holokauste v židovských rodinách

V tejto kapitole si všimam odpovede na otázky, ako sa v židovských rodinách vyrovnávajú s priepasťou, ktorá vznikla medzi minulosťou a súčasnosťou, holokaustom a dneškom. Začal som ju písať práve v čase, keď si verejnosť pripomínala smutné jubileum. 25. marca 2017 uplynulo totiž presne trištvrte storočia odo dňa, keď začali deportácie zo Slovenska. Prvý transport, v ktorom bolo 1 000 židovských dievčat, smeroval zo stanice v Poprade do koncentračného tábora Auschwitz. Sprievodným javom početných spomienkových akcií a slávnostných aktov boli aj (staro)nové diskusie o význame (a perspektívach) udržiavania pamäti na toto tragické obdobie nedávnych dejín Slovenska.

Od oslobodenia uplynulo viac než sedem desaťročí. Vytvoril sa dostatočný časový odstup, aby sa v rodinách vytvorili a stabilizovali mechanizmy, ako odovzdávať spomienky generáciám, ktoré prišli na svet po oslobodení. Niektorí preživší však z rôznych dôvodov volili stratégiu mlčania a aj pred svojimi najbližšími tajili to, čo zažili v rokoch 1938 – 1945, ale aj informácie o živote pred holokaustom.

Zameriam sa na medzigeneračné odovzdávanie skúseností z obdobia holokaustu v židovských rodinách. Okrem výsledkov dlhodobého zúčastneného pozorovania v prostredí bratislavskej židovskej náboženskej obce využívam poznatky,

ktoré som získal v rámci projektov Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust¹ a Každá rodina má svoj príbeh (Borský a kol. 2017). V rámci tohto projektu sme sledovali, ako pomáhajú osobné predmety (a ich príbehy) udržiavať a odovzdávať rodinné spomienky.

V texte využívam verejné podoby uchovávaní a prenosu informácií o holokauste v spoločnosti a v židovskej komunite, medzigeneračné odovzdávanie informácií o holokauste v rodinách a samostatnú podkapitolu venujem autobiografickým písomným prejavom.

Verejné podoby uchovávaní a prenosu informácií o holokauste

Uchovávanie a odovzdávanie pamäti prebieha v niekoľkých rovinách. Na tomto procese sa v rôznej miere podieľajú štátne, vzdelávacie a komunitné inštitúcie, ale aj rodina či rôzne neformálne skupiny. Spoločnosť (a v nej najmä židovská minorita) citlivo posudzuje, ako sa o období holokaustu vyjadrujú štátne či cirkevné (hlavne katolícke) authority (prezident, členovia vlády a parlamentu, cirkevná hierarchia). Smerom k verejnosti (a preživším) totiž deklarujú oficiálny názor na obdobie, ktoré je dodnes neraz vnímané kontroverzne. Tieto vyjadrenia majú veľký dopad. Z nedávnej minulosti vieme, akým spôsobom ľahostajný či dokonca nepriateľský postoj vládnucej Komunistickej strany Československa ovplyvnil komunikáciu o holokauste, a to nielen na verejných fórach, ale aj v rodine. V obave, aby ideologicky nevhodnými vyjadreniami nezhoršili vlastný „kádrový profil“ a neohrozili tak budúcnosť seba a svojich blízkych, mnohí židovskí pamätníci podávali radšej skreslené

1 Tento projekt prebiehal v rokoch 1995 – 1998 s cieľom zdokumentovať formou videozáznamu spomienky ľudí, ktorí prežili holokaust. Výsledkom je 148 svedectiev (podrobnejšie Bútora 2012, Salner

1995, 1997, 2017; Vrzgulová 2012; najmä však 2016b). V ďalšom texte tieto svedectvá uvádzam v kurzíve a v zátvorke ich označujem skratkou OH a údajom o pohlaví a roku narodenia svedka/svedkyne.

informácie alebo volili mlčanie o tom, čo zažili. Nemenej relevantné je však úsilie nejatrit staré rany, nepripomínať si vlastné utrpenie či tragické osudy najbližších a nezaťažovať ďalšie generácie ťažkými spomienkami a nespracovanými traumami. Vznikol schizofrenický stav: pamätníci nechceli spomínať, zároveň sa však rovnako (ba možno ešte viac) báli zabúdania.²

Oficiálne podoby súčasného spomínania si všima Monika Vrzgulová (2014, 2016b) a nie sú predmetom tejto kapitoly. Uvediem preto len najdôležitejšie aktivity v tejto sfére. V spoločnosti najviac rezonuje Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násilia (9. september), ktorý Národná rada SR uzákonila v roku 2000.³ Termín pripomína dátum prijatia Vládneho nariadenia 198/1941, známeho ako Židovský kódex. Tento deň sa dnes (aj vďaka aktivitám médií) chápe ako hlavný symbol holokaustu na Slovensku. Verejnosť jeho význam vníma vďaka účasti a vystúpeniam predstaviteľov vlády, parlamentu a od roku 2013 aj reprezentantov katolíckej cirkvi na oficiálnom akte pri pamätníku holokaustu na bratislavskom Rybnom námestí. Pietny charakter 9. septembra zvyšuje slávnostné čítanie mien obetí, ktoré prebieha na rôznych miestach Slovenska.

27. január – deň, keď sovietska armáda oslobodila koncentračný tábor Auschwitz-Birkenau, sa na celoeurópskej úrovni stal ďalším symbolom holokaustu. Súčasťou spomienky je aj odovzdávanie vysokého ocenenia Spravodlivý medzi národmi. Štát Izrael ním oceňuje nežidovských obyvateľov, ktorí počas holokaustu zachraňovali ohrozených židovských spoluobčanov. Na slávnostnom akte v starej budove Národnej rady SR sa okrem reprezentantov Izraela pravidelne zúčastňujú vrcholní štátni a vládni predstavitelia Slovenskej republiky (prezident, premiér, predseda Národnej rady SR).

Pod záštitou Múzea židovskej kultúry SNM sa 25. marca každoročne koná v Poprade pripomienka prvého transportu. V jubilejnom roku 2017 pri tejto príležitosti odhalili pamätnú tabuľu na budove gymnázia (vtedy slúžila ako kasárne), kde v roku 1942 sústredovali Židov pred deportáciou. Na slávnost-

nom akte sa zúčastnil prezident Andrej Kiska. Výročie pripomenula verejnosti aj Slovenská pošta, keď vydala pamätnú známku Pocta obetiam holokaustu.⁴ Ocenit' treba, že autorkou použitého výtvarného návrhu s motívom pruhovanej väzenskej uniformy so žltou hviezdou, je študentka Karin Uváčková, víťazka stredoškolskej súťaže, ktorú Slovenská pošta vypísala pri tejto príležitosti.

Verejnosťou menej sledovaný, ale svojim dosahom dôležitejší je spôsob, akým prezentujú vojnovú Slovenskú republiku a jej podiel na holokauste, učitelia a učebnice základných a stredných škôl. Osnovy dejepisu alebo etickej výchovy na tieto témy vyhradzuju niekoľko vyučovacích hodín. Závisí od záujmu a schopností pedagógov, ako dokážu vymedzený priestor vyplniť, prípadne rozšíriť. Ďalšie možnosti názornej výučby zvyšuje nové Múzeum holokaustu v Seredi, ktoré 26. januára 2016 prestrihnutím pásky spoločne otvorili prezident Andrej Kiska, premiér Robert Fico, predseda Národnej rady SR Peter Pellegrini a minister kultúry Marek Maďarič. Uvedené (i nespomenuté) aktivity dosvedčujú, že aspoň pri oficiálnych príležitostiach vrcholné orgány štátu venujú holokaustu primeranú pozornosť a úctu. Aktívne na tomto úseku pracuje aj Dokumentačné stredisko holokaustu, Nadácia Milana Šimečku a ďalšie vzdelávacie, muzeálne inštitúcie a nadácie. K prejavom verejného spomínania patria aj prednášky a diskusie, v rámci ktorých preživší približujú poslucháčom (predovšetkým žiakom a študentom) svoje zážitky z obdobia holokaustu.

Pripomienky deportácií sa uskutočňujú aj na lokálnej úrovni. Najmä tam, kde nepôsobia židovské náboženské obce (ŽNO),⁵ spočíva iniciatíva a ťarcha organizácie na vedení príslušných miest, rôznych spolkov, občianskych združení a pod. Samostatný fenomén predstavujú pomníky a pamätné tabule.⁶

Projekt Stolpersteine predstavuje nový spôsob, ako pripomenúť verejnosti obeť holokaustu. Do dlažby pred domami, v ktorých naposledy žili, ukladá „Kamene potkýňania“ vlastnoručne autor projektu, nemecký umelec Günter Demig.

Okoloidúcim ponúkajú osobné údaje zavraždených (meno, dátum narodenia, čas a miesto smrti). Vďaka tomu sa židovské obeť nestrácajú v mase anonymných štatistických čísiel o počtoch mŕtvych, ale dostávajú vlastné meno a konkrétny osud. Na Slovensku tento projekt realizuje občianske združenie Anti-komplex.sk. Prvé Stolpersteine uložili 31. októbra 2012 v Brezne a Banskej Bystrici.⁷ Na Slovensku sa dnes ich počet blíži k stovke.

Niektoré pamätne tabule a Stolpersteine sú (nie jediným) dokladom, že zasypávanie priepastí nie je jednostranné, ale predstavuje dvojsmerný proces. Iniciátorom pietneho aktu sú často pozostalí, ktorí svojich príbuzných vôbec nepoznali a nezažili. Ich úsilie smeruje do minulosti a je prejavom úcty k predchádzajúcim generáciám. Možno ešte lepším príkladom je iný prípad. Pán O. Š. (1924) hľadá spôsob, ako zvečniť pamiatku svojho strýka (otcovho brata), ktorý zomrel pred viac než storočím. Študent medicíny pôsobil počas prvej svetovej vojny ako armádny ošetrovateľ. Devätnásťročný slobodný bezdetný mladý muž zahynul počas nepriateľského útoku vo frontovej nemocnici. Ostalo po ňom len niekoľko listov a fotografií.

2 Modelový prípad predstavuje nedávno uverejnený príbeh Venduly Voglovej (dnes Wendy Old). Známý fotograf Ján Lukas ju vyfotografoval už s transportným číslom okolo krku, v posledných chvíľach pred odchodom do transportu. Washingtonské Holocaust Memorial Museum holokaustu zaradilo tento záber do svojej reklamnej brožúry. Pani Old ho má „položeny ve svém prádelníku, otočený tak, aby na něj nebylo vidět“. „Nechtěla se mi to připomínat,“ říká. „Zapomenout ale nedokážu“ (Kundra 2017:21).

3 Podrobne sa tomuto pamätnému dňu venuje Monika Vrzgulová (2014).

4 Verejnosti známku predstavili v Banskej Bystrici už o deň skôr, 24. 3. 2017. Tento dátum zvolili, aby podujatie nekolidovalo s vyššie spomínaným odhalením pamätnej tabule v Poprade. Súčasťou obálky prvého dňa je okrem pečiatky aj sprievodný vysvetľujúci komentár M. Vrzgulovej.

5 K 31. 12. 2016 pôsobí na Slovensku 12 ŽNO. Ich sídlom je Banská Bystrica, Bratislava, Dunajská

Streda, Galanta, Komárno, Košice, Nitra, Nové Zámky, Prešov, Rimavská Sobota, Trenčín, Žilina.

6 V Bratislave v tejto súvislosti spomeniem Pamätník holokaustu na Rybnom námestí, pamätne tabule venované Pracovnej skupine (Kozia ulica), Aronovi Grünutovi na Heydukovej, pamiatke rodiny Steiner alebo maliarovi Adolfovi Franklovi (obe na Ventúrskej ulici). Posledná z nich obsahuje aj slová, ktorými umelec charakterizoval svoje Vízie z inferna, ale aj poďakovanie za záchranu jeho manželky a detí: „Svojím dielom zanechávam memento všetkým národom sveta. Nikto, bez rozdielu vierovyznania, rasy či politického presvedčenia, nesmie už nikdy podstúpiť také, ani podobné ukrutnosti. Rodina Adolfa Frankla sa s vďakou skláňa pred všetkými statočnými ľuďmi, ktorí jej pomohli prežiť holokaust.“

7 V Bratislave uložili prvé kamene 21. septembra 2014 pred domami, v ktorých žili rodina Mayer (Palackého ulica), architekt Fridrich Weinwurm (Gorkého) a jeho kolega Ignác Vecsey s manželkou a synom (Hlboká ul.).

Spomienky na holokaust v rámci židovskej komunity

Inštitucionálne udržiavanie spomienky predstavuje neodmysliteľnú súčasť aktivít Ústredného zväzu židovských náboženských obcí v SR (ÚZŽNO) a s ním prepojených židovských náboženských obcí (ŽNO). Väčšinou ide o spomienkové akcie (askary). Z hľadiska tradičného judaizmu predstavujú náboženský akt, ktorý prebieha priamo pri mieste posledného odpočinku nebohého (Salner 2014: 165). V súvislosti s pamiatkou obetí holokaustu sa niekedy symbolicky prenáša z cintorínov na verejné priestranstvá. V tomto prípade sa spomienkové akty nevzťahujú na konkrétnu osobu, ale pripomínajú všetkých zavraždených z príslušnej lokality či regiónu, prípadne „šesť miliónov obetí“ a pod. Prebiehajú na miestach, ktoré sú spojené so židovskou komunitou alebo na neutrálnych verejných priestranstvách. Termínovo sú väčšinou spojené s dátumom začiatku deportácií v danom prostredí, prípadne s inými konkrétnymi udalosťami lokálnych dejín holokaustu. V Bratislave sa každoročne organizuje niekoľko takýchto akcií. Dlhú tradíciu má spomienka na zavraždenie maďarských židovských väzňov tábora v Petržalke.⁸ Členovia bratislavskej ŽNO si túto tragédiu pripomínajú formou askary priamo pri masovom hrobe obetí na cintoríne v Petržalke. Text na pomníku, ktorý tu slávnostne odhalili 6. júna 1958,⁹ spomína zavraždenie 497 väzňov tohto tábora. Došlo k nemu 28. marca 1945 (na Veľký piatok), týždeň pred oslobodením Bratislavy. ŽNO však pietnu spomienku donedávna organizovala v spojitosti s dátumom 20. sivana (máj/jún), keď si Židia na celom svete pripomínajú obeť pogromov, ku ktorým došlo v roku 1648 počas povstania Bogdana Chmielnického (Salner 2000: 193). Na túto akciu v minulosti pozývali okrem členov

9 Ešte predtým, 28. augusta 1955, odhalili na novostavbe kina Iskra pamätnú tabuľu „na pamiatku našich umučených martýrov“ (Salner 2000:193).

8 Túto udalosť analyzuje Monika Vrzgulová (2015).

ŽNO aj členov Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov a predstaviteľov židovskej komunity v Győri. Od roku 2000 na základe iniciatívy rakúskej historičky Claudie Kuretsidis – Haider (v spolupráci so ŽNO Bratislava) sa podujatie s religióznym akcentom „...zmenilo na medzinárodnú spomienkovú slávnosť. Každoročne sa na nej zúčastňujú odborníci na danú problematiku z Rakúska, Maďarska i Slovenska, predstavitelia židovskej komunity a tí, ktorých sa história tábora osobne dotýka“ (Vrzgulová 2015: 22). Nechýbajú ani reprezentanti mesta Bratislava, zástupcovia veľvyslanectiev Izraela, Maďarska a Rakúska, ale aj záujemcovia z radov verejnosti. V roku 2017 program vyvrcholil odhalením pamätnej tabule pri vchode do historického hostinca Leberfinger, ktorý bol súčasťou táborového systému. Na slávnostnom akte sa zúčastnili ministri spravodlivosti Slovenska, Maďarska a Rakúska.

V posledných rokoch sa zmenil aj termín podujatia. V nadväznosti na reálny dátum tejto hromadnej vraždy sa spomienka koná v poslednú nedeľu pred Veľkým piatkom. Spočiatku ŽNO naďalej organizovalo aj vlastnú askaru v pôvodnom čase, ale už niekoľko rokov sa realizuje len v marcovom termíne. Okrem toho sa na ortodoxnom cintoríne pravidelne uskutočňuje spomienková slávnosť na pamiatku bratislavských obetí. Prebieha pri pomníčku, ktorý v roku 1996 nechali postaviť bratislavskí rodáci, ktorí emigrovali do Izraela. Termínovo sa viaže k poslednej veľkej chytačke, ktorá sa (nie náhodou) uskutočnila počas najväčšieho židovského sviatku Jom Kipur v roku 5705 (v noci z 26. na 27. septembra 1944).

Medzigeneračné odovzdávanie informácií o holokauste v rodinách

Uvedené (i nespomenuté) aktivity informujú, ako sa uchováva spomienka na tragédiu holokaustu vo verejnom priestore. Nehovoria však, či a akými formami prebieha v židovských

rodinách „zasypávanie priepastí“, teda odovzdávanie poznatkov a skúsenosti deťom, vnukom, prípadne ďalším generáciám.

Subjektívne dôvody a obavy z represálií komunistického režimu spôsobili, že v mnohých rodinách sa vytvorila medzi obdobím holokaustu a súčasnosťou informačná priepasť, ktorú sa dnes v mnohých (ale určite nie vo všetkých) rodinách pokúšajú rôznymi spôsobmi preklenúť. Tieto procesy problematizuje časový odstup, smrť mnohých pamätníkov, zábrany časti preživších spomínať, ale aj neochota mladších generácií počúvať zážitky rodičov či starých rodičov.¹⁰ V rámci projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust svedkyňa na otázku, či rozprávala o svojich zážitkoch, reagovala jednoznačne:

Nie, nie, nie, nie, nie, nie. My sme o tom nehovorili. Nehovorili sme o tom. Ja som... Niektorým chlapcom som rozprávala, hovorím, že v súvislosti s tým, že som chcela prísť za vami, a tak som sa aj dozvedela, že oni boli v tej dedine, ale ja viem, konkrétne dvom som to povedala, jeden žije v Karlových Varoch a jeden žije v Izraeli, teraz som sa s ním aj stretla a ten bol úplne zelený. Takže nie, ja som to nerozprávala. Raz som tam začala niekomu rozprávať, bola pri tom moja dcéra, ona sa rozplakala. No tak potom som o tom prestala hovoriť. Nie, aj, aj môjmu mužovi som to rozprávala, ale nikdy nie takto celé, jak som to rozprávala teraz. Tiež také úryvky, že jak bolo, jak som sa z toho vytiahla, lebo nevytiahla. Nehovorili sme o tom, nie. Ja som mala jednu veľmi dobrú kamarátku, ja som s ňou robila. Ona bola od začiatku v Osvienčime a od nej som sa dozvedela akurát tolko, že povedala, že, keď sa vyzliekali alebo brali veci, takže našla tam mŕtveho na lopate svojho otca. Tak to mi povedala, to asi bolo všetko, čo mi rozprávala. Nikdy sme si to nerozprávali. Ono to, čo ja viem, je to na rozprávanie?

¹⁰ Ako uviedol jeden z informátorov, s otcom trávil pravidelne niekoľko hodín do týždňa, rozprávali sa o rôznych témach, ale na rodinu

a minulosť sa nikdy nepýtal, nejako ho to nezaujímalo. Dnes to veľmi ľutuje...

Ja si to uvedomujem, že ja tiež od mojich rodičov veľmi málo viem, je neskoro sa na to pýtať.

Viete čo, pán Salner, ja teraz, keď toto rozprávam, tak sama nechcem, samej sa mi to zdá, že to není možné, že to, proste, nechce sa mi to veriť a prečo by mi to verili druhí. Lebo to skutočne, čo, čím som prešla, čo viacerí prešli tým, to sú tak neskutočné veci, také náhody alebo šťastie, alebo aj slušnosť ľudí samozrejme (OH, ž., 1923).

Vďaka spomenutým (a určite aj ďalším) okolnostiam zasypávanie priepastí predstavuje zložitý a pomalý proces s neistým výsledkom.

Výskumom rôznych aspektov holokaustu na Slovensku sa zaoberám už dlhšie. Ťažiskom bolo najmä spomínanie preživších, pričom samostatnú kapitolu predstavujú súčasné reflexie tohto obdobia. Poznatky z projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust potvrdzujú, že v rodinách existujú rozličné, neraz protichodné formy a motívy (ne)odovzdávania medzigeneračnej pamäti. M. Vrzgulová opísala napätie medzi minulosťou a súčasnosťou nasledovne: „Vzťahy, ktoré sa medzi svedkami holokaustu a členmi výskumného tímu vytvorili, charakterizovala predovšetkým dôvera, záujem rozpovedať a odovzdať vlastný príbeh mladým ľuďom, nezaťaženým takouto skúsenosťou. Mnohí mali ambíciu osloviť prostredníctvom záznamu širšiu verejnosť, a hlavne mládež. Niektorí tento odkaz vo svojich spomienkach explicitne sformulovali. Svedkovia často využili projekt ako médium, pomocou ktorého svoju spomienku zachytenú na videozáznam odovzdali svojim deťom a vnukom. Takmer všetci respondenti (niektorí sa v tom istom čase zúčastnili aj výskumu tzv. Spielbergovej nadácie) konštatovali, že túto časť svojho životného príbehu vo svojej rodine, ani inde, ešte nerozprávali“ (Vrzgulová 2016b: 17). Fedor Gál, ktorý sa narodil v marci 1945 v koncentračnom tábore Terezín, uviedol: „Naša mama nikdy o tom nehovorila – iba sem tam veta“ (Pišťánek 1997: 6–7).

Zachovať pre budúce generácie svedectvo o vlastných zážitkoch chápali preživší ako morálny záväzok voči tým, čo sa nedožili oslobodenia. Vo svojom vystúpení zároveň videli možnosť nielen informovať, ale aj varovať verejnosť, najmä mladých ľudí. Iní to vnímali ako príležitosť odovzdať potomkom správu o zázraku vlastného prežitia. Viacerí už v priebehu svedectva deklarovali očakávaný nezaujím mladších generácií:

No, prv som nevedel, či moje deti a vnukov to bude zaujímať. Ale vnuci, to bolo zaujímavé. To bolo tak. Začal som rozprávať a hovorím, počúvajte chlapci, zaujíma vás to? Dedo, len rozprávaj, je to strašne zaujímavé. No tak som im to celé vyrozprával. Oni chceli, aby som im to dokončil. Ja som myslel, že ich budem tým otravovať alebo nudiť. A to som chcel, aby vedeli, aby raz neprišli zo školy alebo odkiaľ domov a nezačali nadávať na židov. Lebo toto nadávanie na židov je niekedy tak, že ani nevedia, čo sú tí židia (OH, m., 1930).

Keď som sa s odstupom času vrátil k svedectvám (ale aj k memoárovej literatúre), uvedomil som si, že na dovtedajšom mlčaní sa podpísali obe strany. Pôsobila nechúť preživších otvárať nezahojené rany oživovaním spomienok na niekdajšie utrpenie a poníženie, ale aj fakt, že často narážali na ľahostajnosť poslucháčov, ktorí neboli ochotní počúvať srdcové monológy, spojené neraz s plačom a prejavmi emócií. V iných rodinách zážitky z minulosti využívali ako výchovný presvedčovací prostriedok pri riešení konkrétnych situácií. Prežité utrpenie zverejňovali niekedy (skôr podvedome než vedome) aj formami neverbálnej komunikácie. Okrem vytetovaného čísla na predlaktí pôsobili atypické reakcie v stresových situáciách, ale aj v každodennom živote. Bežným javom bol strach z hladu. Tento pocit dôverne poznali väzni v koncentračných táboroch, ale aj ľudia, ktorí prežili v rôznych úkrytoch (podrobnejšie Sofsky 2006,¹¹ Salner 2012). Sofia Maniševičová,¹² hrdinka biografickej knihy Židovka, spomínala na svoju matku nasle-

dovne: „Nič nesmelo vyjsť nazmar. To by bolo počúvania! ,Keby som v lágri mala čo jesť...‘ [...] Odvtedy trpela neodbytnou predstavou, strachom, že bude opäť hladovať. Jedlom bola posadnutá. Už z poloprázdnej chladničky bola nervózna, nakupovala, nosila, varila“ (Coddington 2010: 21–22). Príklady obáv z možnosti ďalšieho hladovania ilustrujú dva príklady zo svedectiev projektu. V prvom prípade ide o spomienku ženy, ktorá sa skrývala, druhá svedkyňa prežila v koncentračnom tábore:

V súvislosti s jedlom mám tiež zvláštne pocity, možnože z toho aj sa mi vytvorila akási žalúdočná nervozita. Keď odchádzam z domu, vždy si niečo zajem alebo kávu uvarím, lebo akosi v najhlbšom podvedomí, akoby som nejak cítila, že neviem kedy a či sa zas vrátim domov. Toto zotrúva stále (OH, ž., 1926).

A keď nastala situácia, že ja som cítila, že už, čo ja viem, zajtra bude problém, čo navariť, tak ja som za posledné peniaze nakúpila salámu. Jednu štanglu salámy som musela mať. Čiže tento pocit hladu, ktorý som ja prežila, môj muž tomu hovoril koncentračnícky syndróm, ale pravdu mal, ja musím mať zásoby. Ja nemusím jesť, ale ja to tam musím mať (OH, ž., 1932).

Okrem nechuti oživovať zlé spomienky pôsobila tiež potreba chrániť deti či vnukov pred traumatickými zážitkami. Pred rokom 1989 existovali aj obavy pred prípadnými obvineniami zo „sionizmu“ a represáliami zo strany komunistického režimu. Holokaust a židovské obete neboli súčasťou oficiálneho spomínania na obdobie druhej svetovej vojny.¹³ Výsledkom bolo, že často vznikali rozpor medzi požiadavkami doby na jednej strane a faktami o holokauste (ale aj o „pekných“ medzivojnových rokoch) na strane druhej. V mnohých rodinách patrilo k sprievodným javom pretrhnutie kontinuity. Preživší mlčali nielen o prežitých hrôzach, ale neraz dokonca utajovali aj exis-

tenciu zavraždených blízkych príbuzných, čím ich prakticky vymazávali z rodinnej pamäti mladších generácií. Deti, narodené v prvých povojnových rokoch, vyrastali často bez starých rodičov. Išlo o tak frekventovaný jav, že v mnohých prípadoch chýbalo dokonca aj povedomie o existencii tejto kategórie príbuzenstva. Absenciu starých rodičov vnímali ako „normálny stav“.¹⁴

November 1989 priniesol postupnú zmenu prístupu štátnych orgánov k tejto kapitole slovenských dejín. Nová situácia sa však nie vždy a nie hneď premietla do vnútra rodiny. Niektorí pokračovali v mlčaní (aj preto, že v rozdelení Československa v roku 1993 videli paralely medzi vojnovým slovenským štátom a novovzniknutou Slovenskou republikou), iní zas hľadali (a dodnes hľadajú) možnosti, ako „zasypať priepasť“ a priblížiť svojim blízkym realitu minulosti.

Poznatky z výskumov potvrdzujú, že preživší prezentujú informácie o holokauste v rodine alebo na verejnosti rôznym spôsobom. So svojimi ťažkými zážitkami sa musel vyrovnáť každý sám a tento zložitý proces mal často bolestivý priebeh. Motívy a formy komunikácie sú vo svojej podstate jedinečné, preto je ťažké tieto prejavy zovšeobecniť. V dôsledku toho považujem za nevyhnutné používať určité zjednodušenia.

11 Wolfgang Sofsky vo svojej monografii okrem iného porovnal kalorické hodnoty porcií, ktoré tabulkovo dostávali židovskí väzni v koncentračných táboroch s hodnotami potrebnými na vykonávanie konkrétnych pracovných činností.

12 Autorka zmenila meno hlavnej hrdinky. Jej matka bola súčasťou projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust.vykonávanie konkrétnych pracovných činností.

13 Ľudí, ktorí dostali Osvedčenie 255/1946 v dôsledku väznenia v koncentračných či pracovných táboroch zaraďovali často do kategórie „československý politický väzeň“, niekedy s dodatkom, že išlo o „pasívnu odbojovú činnosť“...

14 Väčšina rovesníkov trávila prázdniny u starých rodičov na vidieku, ale židovské deti ostávali doma, „pretože sme nemali príbuzných a už vôbec nie staré mamy, ku ktorým by sme mohli cestovať“ (Umlauf – Oswald 2016: 112). Potvrdením tejto reality je aj mailová korešpondencia medzi Torontom a Vancouverom na stránke skupiny židovských emigrantov Stretnutie, ktorú inšpirovalo výročie oslobodenia koncentračného tábora Osvienčim: „Aj ja som rátala ľudí, čo mali prísť späť z lágra a narátala som 37 z mamičkinej aj oteckovej strany. Akosi cez tieto straty ľudí sme sa cítili tak blízko, keď sme sa spoznali v Bratislave približne pred 45 rokmi. Málokto z našej skupiny mohol cez letné prázdniny navštíviť starých rodičov na vidieku“ (28.1. 2005; archív autora).

V ďalšom texte sa sústredím na spôsoby, akými sa „nepohodlná“ časť osobnej a rodinnej minulosti dostávala k ďalším generáciám. Využívam poznatky odbornej a beletristickej literatúry, ale opieram sa hlavne o vlastné výskumy. Hoci väčšinou som sa zameriaval na iné témy, „v druhom pláne“ sa často objavovali rôzne aspekty medzigeneračnej komunikácie.

Pri úvahách o tejto problematike je dôležité si uvedomiť, že najmä v rokoch 1948 – 1989 sa často objavovali napätia medzi osobnou históriou a oficiálnou interpretáciou dobového diania. Preživší preto niekedy volili neúplné či vedome skreslené informovanie o svojich zážitkoch. Obávali sa následkov konfliktu s oficiálnou ideológiou, iní zas nechceli hovoriť o prípadnom osobnom ponížení či zlyhaní. Na základe dostupných poznatkov možno rozlíšiť niekoľko foriem medzigeneračnej komunikácie v rodine:

a) Vo viacerých prípadoch preživší uprednostňovali nepriame (sprostredkované) spôsoby informovania o medzivojnovom období, holokauste, judaizme, kultúre a spôsobe života židov a pod. Usilovali sa cielene upozorňovať na umelecké, dokumentárne či odborné diela (články, knihy, filmy) s touto tematikou;

b) V mnohých rodinách sa prejavovali (vedomé či mimovoľné) formy neverbálnej informácie. Medzi najvýraznejšie prejavy tohto druhu patrí napríklad vytetované číslo na predlaktí ľudí, ktorí prežili koncentračné tábory. Už v detskom veku pohľad na ne vyvoláva (niekedy zvedavé, inokedy necitlivé) otázky a poznámky. Niektorí „nositelia“ sa preto usilujú tento doklad, ktorý im aj okoliu sústavne pripomína tragické chvíle, zakryť (dlhými rukávmi) či úplne odstrániť. Iní naopak, túto informáciu vedome zdôrazňujú. Do kategórie neverbálnej komunikácie možno zaradiť aj spomenuté „zvláštne“ prejavy správania, charakteristické pre preživších (vzťah k jedlu, vytváranie zásob, prehnaná starostlivosť o deti a pod.);

c) Skúsenosti s prípravou výstavy Každá rodina má svoj príbeh, ktorú otvorili koncom mája 2017 v priestoroch

bratislavského Židovského komunitného múzea ilustrujú, že prakticky v každej židovskej rodine existujú predmety, ktoré prepájajú dnešok s minulosťou. Mnohé z nich sa na prvý pohľad môžu javiť ako banálne, za určitých okolností sa však menia na „katalyzátory spomínania“. Staré fotografie, dokumenty či pre iných bezcenné rodinné pamiatky ožívujú zdanlivo zabudnuté spomienky na detstvo, mŕtvych rodinných príslušníkov, stratený spôsob života. Dokladom je úryvok z mailu, ktorý poslala jedna aktérka tohto projektu: *...pamätáš, ako som ti povedala, že predmety mám, ale bez príbehu... Pri písaní sa mi v pamäti začali záhadne otvárať dávno zabudnuté šuflíky... Rodinné pamiatky zároveň predstavujú živnú pôdu pre zvedavé otázky mladších generácií.*

d) Zdanlivo najjednoduchším, ale zároveň psychicky bolestivejším (preto nie vždy používaným) spôsobom odovzdávania informácií o minulosti je priama komunikácia medzi generáciami. Na základe dostupného materiálu možno vypreparovať tri základné formy a množstvo medzistupňov tohto procesu. Prvý (veľmi častý) model sa zakladal na mlčaní. Nie je jednoduché rozprávať svojim blízkym o dobe, ktorú jedna z preživších charakterizovala slovami: *To nebolo prirodzené prežiť. Prirodzené bolo umrieť* (OH, ž., 1932). Dôsledkom je, že potomkovia musia dnes prácne získavať informácie z iných prameňov: *Milá Silvia..., srdečne ďakujeme, že si ochotná pridať do programu cestu do Auschwitzu. Ivan a ja momentálne korešpondujeme s tunajším Nemeckým konzulom, keďže si chceme skrátiť hľadanie baraku atď., kde bola mamička. Patríme k tým, čo s nami nechcela veľmi o tom hovoriť. Keďže sme videli, ako trpí, keď sme sa pýtali..., tak sme utíchli. Už je neskoro lutovať. V ďalšom maili svoje slová doplnila: Karel, kamarát náš... Ďakujeme za Tvoju radu. Ty si poznal dobre mamičku (ešte v Israeli), tak vieš, aká bola skromná a všetky ťažké roky života pred nami nikdy nespomínala. Iba s Tvojimi rodičmi a ich generáciou hovorili o koncentraku...¹⁵ V minulosti publikovaný poznatok (Salner 2000: 254–255) pritom potvrdzuje, že v spoločnosti ľudí s podobnou skúsenosťou sa tieto témy bežne otvárali: „Oni*

[rodičia – pozn. PS] mi to síce nepovedali, ale ja som vedela už od malička, že som Židovka, že som niečo iné, len som nevedela, čo to znamená. Mysleli si, že čo mi nepovedia, to neexistuje, to neviem. Chodili k nám návštevy, diskutovali medzi sebou a ja som počúvala. A všetci boli v koncentráku alebo v Novákoch či inde. Alebo sme išli navštíviť tetu a aby som nepočúvala, povedali, nech si vezmem knižku. A ona tam mala pod stolom Tragédiu slovenských Židov. Ja som si to prezerala a celú noc som potom nemohla spať. Bála som sa (Ž 1947) “.16 Ako som spomenul vyššie, motívy tohto prístupu mohli byť rozličné. Protipólom bol opačný extrém – sústavné pripomínanie prežitého utrpenia. Dokladom je matka „Sofie Maniševičovej“, ktorá „...pri každej príležitosti narážala na koncentračný tábor, ktorý, ako sama hovorievala, prežila len zázrakom“ (Coddington 2010: 22). Frekventovaným riešením bolo útržkovité spomínanie, ktoré často tvorilo súčasť ad hoc reakcie na konkrétnu situáciu. Skúsenosti z holokaustu niekedy využívali ako výchovné paralely, prostredníctvom ktorých usmerňovali svoje deti alebo vnúčatá.

e) Priam revolučný prevrat v procese komunikácie o minulosti priniesli dva projekty. Na Slovensku časovo prvý bol spomínaný projekt Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust. Akcia nadácie Stevena Spielberga prišla o niečo neskôr (určitý čas bežali oba projekty paralelne), dotkla sa však väčšieho počtu ľudí. Pre mnohých aktérov svedectvo v niektorom z oboch projektov znamenalo prvú príležitosť ucelene vyrozprávať svoje zážitky. Kazety alebo rozhovory s blízkymi o priebehu tejto akcie otvárali komunikačný priestor v rodine. Podobnú úlohu zohrali aj aktivity organizácie The Hidden Child (Ukrývané dieťa) v Bratislave a Košiciach,¹⁷ zamerané na ľudí, ktorí prežili holokaust v detskom veku. Súčasťou prvých stretnutí bolo povinné verejné rozprávanie o tom, čo zažili počas holokaustu. Postupné odbúravanie psychických bariér uľahčovalo komunikáciu v rodine aj na verejnosti.

f) V niektorých rodinách využívajú vizualizáciu spomienok „in situ“. Preživší nepripomínajú minulosť len verbálne,

ale navštevujú spolu s deťmi, vnukmi či inými rodinnými príslušníkmi autentické miesta, kde sa odohrávali udalosti spojené s osudmi členov rodiny. Ako príklad použijem konanie Chavy Šelach, ktorá prišla v sprievode početných rodinných príslušníkov v krátkom čase dvakrát do Bratislavy. Počas holokaustu rodinu dlhší čas úspešne skrývali v centre mesta. V roku 1944 ich však chytili a poslali do tábora v Seredi. Odtiaľ ich deportovali do Bergen Belsenu, kde otec a jeho matka zahynuli. V roku 1947 Chava s matkou a starším bratom emigrovali do Izraela. Vlastné zážitky a informácie o osudoch príbuzných odovzdávala svojim potomkom spočiatku verbálne. Po roku 1989 spolu s deťmi a vnukmi navštevuje koncentračné tábory, Bratislavu a iné miesta, späť so životom a smrťou príbuzných. V septembri 2014 prišla s 18 člennou skupinou rodinných príslušníkov, aby si v bratislavskej synagóge pripomenuli bar-micva staršieho brata Ladislava. Význam, pripisovaný tejto udalosti ilustrujú jej maily. Prvý (adresovaný na ŽNO Bratislava) písala pred príchodom na Slovensko, druhý po návrate do Izraela: *Dobrý deň, vraciam sa k mojej veľkej prosbe umožniť mojej rodine vstup do synagógy na Hejdukovej 23.8.14 asi o 15.00 hod. Ale my sa prispôsobíme. V septembri 1942 mal môj nebohý brat Bar-Mitzva v tejto synagóge a ja prichádzam do Bratislavy na niekoľko hodín s jeho dcérami a vnukmi. Vstup do synagógy je nám veľmi cenné a som ochotná s radosťou zaplatiť za mimoriadnu námahu. Ďakujem a zdravím Shalom! Eva Chava Schelach.*

*...v sobotu večer sme sa vrátili po našej dlhej ceste na Slovensku. Bol to pre moju rodinu, ktorá je v Izraeli rodená, veľký zážitok. Chcem sa ti poďakovať, že si v tom veľkom daždi prišiel do synagógy. Všetci sme boli veľmi dotknutí, napriek tomu, že nie sme Pobožný, ale nejako to na nás všetkých pôsobilo. V októbri 2017, teda o viac ako tri roky neskôr, prišiel z Izraela ďalší mail. Iniciovala ho síce iná záležitosť, opäť však potvrdil, aký význam mladšie generácie tejto rodiny pripisovali intergeneračnému (a interaktívnemu) získavaniu poznatkov o svojich predkoch: *Naše deti si veľmi vážili Bar-Mitzva v Bratislavskej synagóge. Vnúčata môjho**

brata nepoznali starého otca, žiaľ zomrel veľmi mladý (41) na rakovinu. Moja dcéra našla cez Internet, aký maftir mal môj brat koncom septembra 1942 a jeho najstarší vnuk to sopakoval. Bol to jeden z najsilnejších zážitkov pre rodinu v Bratislave.

O niekoľko týždňov opäť prišli do Bratislavy, aby sa zúčastnili na ukladaní Stolpersteine, vďaka ktorým sú mená jej otca a starej matky zvečnené pred domom, v ktorom bývali. Udalosť komentuje ďalší z jej mailov: *Som ti veľmi vďačná za pomoc, ako som spomenula, ty si bol iskra, ktorá zapálila myšlienku o Stolpersteine. My sme boli veľmi dojatí z celej ceremónie a myslíme, že to bolo „Mechubad“¹⁸, že meno môjho otca je pred domom, kde žil, je pre mňa satisfakcia.*

g) V nasledujúcej podkapitole sa venujem písomným prejavom, ktoré predstavujú vedomé vyjadrenie názorov a motívov ich pisateľov.

15 V citovaných mailoch dopĺňam diakritiku, inak zachovávam pôvodné znenie. Tieto maily z Kanady potvrdzujú, že pretrváva záujem o spoznanie, ako prežili ich blízki šoa, ale aj „stratégiu mlčania“ a jej príčiny. Maily prišli 11. a 13. mája 2017 v rámci pripravovaného stretnutia druhej generácie v Bardejove. Aj viacerí ďalší účastníci prejavili záujem navštíviť pri tejto príležitosti Osvienčim.

16 Uvedený príklad poukazuje, že etnologicky dokumentovaná endogamia spoločnej skúsenosti (Salner 2000, pozri tiež Heitlingerová 2006) sa prejavovala nielen vo výbere manželského partnera, ale aj v iných oblastiach sociálnej kultúry a spôsobu života preživších. Bardejove. Aj viacerí ďalší účastníci prejavili záujem navštíviť pri tejto príležitosti Osvienčim.

17 Podrobnejšie sa touto skupinou preživších zaoberala vo svojej monografii Monika Vrzgulová (2007), sa prejavovala nielen vo výbere manželského partnera, ale aj v iných oblastiach

sociálnej kultúry a spôsobu života preživších. Bardejove. Aj viacerí ďalší účastníci prejavili záujem navštíviť pri tejto príležitosti Osvienčim.

18 Mechubad (hebr.) – poctený, vážený človek.

19 V abecednom poradí: EICHLER, Benjamin nedatovaný rkp: *Príspevok k histórii Židov na Slovensku z doby druhej svetovej vojny až po október 1972*. Toronto; FISCHER, Desider David 2017: *Bunkerblätter. Ein Tagebuch in Hüttenversteck 1944/45. Jüdische Schicksale im 20. Jahrhundert in der Slowakei*. Konstanz : Hartung Gorre Verlag; GERO, Michal 1989: *Erinnerungen*. Hamburg : rkp.; KOLLMAN, Pavel 1976: *Pradávne a nedávne*. Praha : rkp.; TÓTH, Valéria – JAVOREK, Darina 2013: *Our Family*. (Mesto neuvedené); Príklad pána N z Bratislavy, ktorý (pre vlastné uspokojenie a poučenie potomkov) v súčasnosti pripravuje podobnú publikáciu a cielavedome zhromažďuje údaje o svojej rodine svedčí, že tento proces ani viac ako sedem desaťročí po holokauste nemožno považovať za ukončený.

Autobiografické písomné prejavy

Písomne zaznamenané osobné spomienky predstavujú dôležitý spôsob, ako podať informáciu či vyslať posolstvo vybranému okruhu čitateľov. Takéto texty zároveň pomáhajú hlbšie pochopiť mnohé témy a životné udalosti, vrátane intergeneračnej komunikácie v rodine. Ako uvádza Ľubica Voľanská (2016: 10), „...autobiografické texty v sebe nesú nádych pravdivosti, ktorá ich robí o to prítlačlivejšími. Umožňujú nám poznať univerzálne cez veľmi osobné“.

Z rôznych zdrojov mám k dispozícii 5 súkromných textov memoárového charakteru.¹⁹ Každý z nich prináša jedinečný príbeh a zasluhuje si samostatnú analýzu. Takýto prístup však prevyšuje možnosti a potreby monografie, preto sa obmedzím len na základné charakteristiky.

Jednotlivé napísané pamäti približujú rôzne životné osudy pisateľov. Vznikli za rôznych okolností, odlišujú sa formou, miestom deja, dobou a motiváciou vzniku. Z hľadiska doby až na jednu výnimku vznikli pred novembrom 1989. Vo všetkých prípadoch ich autori písali v emigrácii. Traja z nich žili v zahraničí (dvaja žili v tom čase v Kanade, jeden v Nemecku). V ostatných dvoch prípadoch možno hovoriť o „vnútornej emigrácii“: Desider David Fischer písal svoj denník v čase od 20. októbra 1944 do 7. apríla 1945, keď spolu s ďalšími štyrmi ľuďmi „bunkroval“ počas holokaustu. Pavel Kollman spomínal a uvažoval v izolácii, do ktorej ho ako „sionistu“, zahraničného vojaka a dlhoročného predsedu pražskej židovskej obce uvrhol normalizačný československý režim.

Z technického hľadiska D. D. Fischer nemal inú možnosť, ako písať svoje reflexie rukou. Ďalšie osudy jeho denníka potvrdzujú, že ho písal pre vlastnú potrebu a nerátal s budúciimi (abstraktnými či reálnymi) čitateľmi. Paradoxne však práve jeho denník vyšiel v roku 2017 pod názvom *Bunkerblätter* (Listy z bunkra) v nemeckom „kamennom vydavateľstve“ a ako (aspoň zatiaľ) jediný je prístupný verejnosti. Ostatní štyria autori

písali adresne pre konkrétny okruh čitateľov (rodina, príbuzní, priatelia) a robili preto vždy niekoľko kópií. V prípade troch strojom písaných textov použili klasický indigový papier; v časovo poslednom prípade už Valéria Tóthová a Darina Javorková využili možnosti, ktoré ponúka moderná počítačová technika. Svoj text dali upraviť do podoby knihy v pevnej väzbe. Celý náklad (50 kusov) distribuovali výlučne príbuzným a priateľom.

Napriek uvedeným (i ďalším) rozdielom majú texty a ich autori viac spoločných znakov. Vo všetkých prípadoch ide o ľudí, ktorí ku svojim memoárom pristúpili v zrelom veku. S výnimkou bunkrového denníka majú retrospektívny charakter a existoval značný časový odstup (dve až sedem desaťročí) od popisovaných udalostí. Z chronologického hľadiska je teda denník najstarší z analyzovaných materiálov. Z tematického hľadiska sa autori sústredili predovšetkým na holokaust, rodinnú genealógiu a vlastné osudy.²⁰

Desider David Fischer sa po okupácii Slovenska nemeckou armádou v septembri 1944 s manželkou a tromi ďalšími osobami niekoľko mesiacov skrýval v záhradnej chatke na vtedajšej periférii Bratislavy. Opisy udalostí všedného dňa, ale aj úvahy a analýzy vznikali ako forma autoterapie proti „ponorkovej chorobe“, ktorú vyvolávali podmienky života v bunkri. Ako v predsluve upozornil autorov syn Avri: „Okrem znázornenia všedného života v chatovom úkryte prechádzal autor často od každodennej reality do vyšších sfér – počnúc historicko-politicko-spoločenskými esejami o interpretácii určitých pasáží hebrejskej biblie až po romány, novely a divadelné kusy“ (Fischer, A. 2017: 12).²¹

O existencii tohto cenného dokumentu dlho nik nevedel. Rukopis šťastnou náhodou našiel niekoľko rokov po smrti rodičov Avri Fischer: „Denník, ktorý môj otec nazýval „Bunkerblätter“, bol objavený približne 60 rokov po svojom vzniku. Keď sme museli po smrti rodičov vyprázdniť ich byt, uložil som niektoré veci v sklade kibucu Kfar Masaryk. Okrem iného boli v kufri, ktorý som nikdy neotvoril, aj Listy z bunkra. Začiatkom roku 2000 rozhodla správa kibucu tento sklad zbúrať, preto

mi odovzdali veci, ktoré som tam uskladnil. Keď som konečne otvoril kufor, objavil som stovky strán, ktoré napísal otec v nemčine“ (Fischer, A. 2017: 11). Okrem množstva informácií a úvah rukou písaný text kládol množstvo nezodpovedaných otázok: „Prečo ma otec nikdy neinformoval, že takýto denník existuje? Prečo počas dlhých rokov nič neurobil a nepovedal, aby sa o tom dozvedeli aj iní ľudia? Nenašiel som, žiaľ, odpovede na tieto otázky. Môžem sa len domnievať, že si snáď myslel, že rokmi tento denník stratil význam“ (Fischer, A. 2017: 12).²²

Ako vyplýva už z názvu *Príspevok k histórii Židov na Slovensku z doby druhej svetovej vojny až po október 1972*, Benjamim Eichler sa pokúsil priniesť obraz o stave slovenského židovstva od začiatku štyridsiatych do polovice sedemdesiatych rokov 20. storočia. Do vtedajších procesov sa Eichler aktívne zapájal. Počas holokaustu sa angažoval v bratislavskej ortodoxnej obci, po oslobodení sa zapojil do aktivít Ústredného zväzu ŽNO na Slovensku. Od založenia tejto organizácie v septembri 1945 až do svojho odchodu zo Slovenska pracoval v rôznych funkciách, pričom v rokoch 1955 – 1972 pôsobil ako predseda Zväzu. Mal teda k dispozícii cenné dokumenty a osobné skúsenosti o problémoch a vývoji slovenského židovstva po roku 1945. Už názov a úvodné slová Eichlerovho textu ilustrujú, že na rozdiel od ostatných memoárových prác nepripravoval osobné spomienky či rodinnú kroniku, ale pokúšal sa o historickú analýzu. Text dal síce k dispozícii svojim deťom, ale príbeh vlastnej rodiny vedome zatlačil do pozadia: „Účelom tohto diela je zoznamovať verejnosť s poznatkami, ktoré som získal vo svojej funkcii ako predseda židovských náboženských obcí na Slovensku po dobu

20 Nie každý autor spracoval všetky tri uvedené okruhy, ale obdobiu holokaustu sa venovali všetci bez výnimky.

21 Možno tu vidieť paralelu so vznikom svetoznámej analýzy LTI (Lingua tertii imperii), ktorú nemecký lingvista Victor Klemperer napísal počas skrývania sa v berlínskom úkryte. Knižne prvý raz vyšla v roku 1947.

22 Zo svedectva, ktoré poskytol Avri Fischer v rámci projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust vyplýva, že v tom čase sa síce tiež skrýval v Bratislave, ale na inom mieste než jeho rodičia. Ani do Izraela neodišla rodina spoločne. Avri, ktorý sa aktívne angažoval v sionistickej organizácii Hašomer Hacair, zvolil aliju vo februári 1949 a otec s matkou prišli za ním neskôr. Aj preto A. Fischer nevedel o existencii denníka a otec mu o nej nepovedal ani neskôr.

17 rokov, ďalej poukázať na aktívnu činnosť Židov na Slovensku v dobe neslobody a odboja proti germánskemu nacizmu, líčiť te-
rajšiu situáciu ešte zbylých náboženských obcí a konečne ilustra-
vať niektoré pamätihodné náboženské a monumentálne objekty,
ktorých fotografie sa mi podarilo získať od našich bratov a ses-
tier, priateľov, najmä funkcionárov židovských náboženských
obcí. Všetkým týmto, ktorých tu z rôznych dôvodov menovať
nechcem, vyslovujem svoju vrelú vďaku.“ Text obsahuje zaují-
mavé a dôležité informácie, ktoré pomôžu poznať a pochopiť
dobovú situáciu. Až na ojedinelé zmienky (napríklad o obriezke
syna Juraja v roku 1942) však vynecháva súkromný život.

V roku 1976, teda približne v rovnakom čase ako B. Eichler,
koncipoval svoje spomienky „Pradávané a nedávané“ aj Pavel
Kollman. Narodil sa v roku 1908 v Českých Budějoviciach
a koncom tridsiatych rokov pracoval určitý čas v Bratislave.
Spolu s manželkou za dobrodružných okolností emigrovali do
Palestíny, kde vstúpil do anglickej armády. Po oslobodení sa
manželia spolu s dcérou, ktorá sa narodila v Tel Avive, vrátili
do Prahy. V polovici šesťdesiatych rokov Kollmana zvolili za
predsedu pražskej židovskej obce, v auguste 1974 ho však úrady
prinútili rezignovať. V období normalizácie mu okrem aktivít
v komunite uškodilo, že dostal nálepku „sionistu“. V rokoch
1938 – 1945 žil totiž s manželkou v Palestíne, kde sa im narodila
dcéra, a bol vojakom britskej armády.

V tejto situácii začal písať pamäti, ktoré venoval svojej (vtedy
trojročnej) vnučke s cieľom priblížiť jej dejiny židovského náro-
da, rodinnú históriu, ale aj vlastné osudy a názory. Od prvého
riadku netajil frustráciu z pomerov v normalizovanej spoločnos-
ti a skeptický pohľad na budúcnosť židovstva v Českosloven-
sku. Svoje obavy vyjadril v úvodnej dedikácii: „Narodila ses ze
židovských rodičů a z nepřetržité rady dávných židovských gene-
rací, které píšou svou historii 4.000 let. Budeš s tímto dědictvím
žít asi izolovaně od své minulosti, neboť v době tvé dospělosti již
nebude židovské pospolitosti v Československu. Ale bude jinde
na světě, protože židovský kmen nevymřel ani přes své tragické

dějiny, anebo právě proto navzdory tragickým dějinám se udržel
na světě, ačkoliv starší i mladší národy úplně zmizely.

Je to fenomén, a budeš li, až budeš dospělá, s tímto fenomé-
nem konfrontována, budeš li potřebovat sebeidentifikaci,
orientaci a sebezpotvrzení, přečti si, co Ti píšou o židech, tedy
o tvých dávných i bezprostředních předcích.

Nebudeš pak mít pocit izolovanosti, desorientace, pochyb
a nejistoty, ale budeš vědět, že jsi logický článek dlouhého řetězu.

Přeji Ti šťastný život. Tvůj děda Pavel“

Michal Gero začal koncipovať svoje „Erinnerungen“
(Spomienky), v marci 1989 v Hamburgu, kam spolu s rodinou
emigroval po 21. auguste 1968. Ako spomínal jeho syn Peter, in-
špiráciou bol otcov mladší bratranec Gyuri. Svojho najstaršieho
žijúceho príbuzného opakovane žiadal, aby spísal všetko, čo vie
o minulosti rodiny. Michal Gero v úvode objasnil, že nejde o prvý
pokús, pretože sa vraj neúspešne pokúsil zaznamenať rodinnú
históriu už pred 15 rokmi. Svoje spomienky venoval menovite
uvedeným „príbuzným, ktorí boli zavraždení počas holokaustu“,
nezabúdaj však ani na budúcnosť, reprezentovanú synom
Petrom a dcérou Naďou. Popri minulosti zaujímavá a dôležitú
časť memoárov tvoria vlastné osudy autora. Okrem zážitkov
z holokaustu opísal aj svoje právnické pôsobenie krátko po oslo-
bodení a osobnú situáciu v päťdesiatych rokoch, keď ho režim
„poslal do výroby“ a on našiel uplatnenie v podniku Drevona.

Chronologicky najmladšia je anglicky napísaná „súkromná“
kniha Our Family. Sestry Valéria Tóthová a Darina Javoreková (prvá
dnes žije v Toronte, druhá v Chicagu) ju dokončili v roku 2013.²³
Jednotlivé kapitoly prinášajú portréty príslušníkov starších
generácií a podrobnejšie opisujú životné osudy protagonistiek
a ich rodín. Knihu, ktorú oživuje množstvo rodinných fotografií,
rozdali svojim blízkym na veľkom rodinnom stretnutí v Toronte.

Vznik tejto zaujímavej publikácie približuje mail, ktorý mi
poslala Valéria Tóthová: *Druhá príčina mojej cesty na Slovensko je
veľmi osobná. Po dvoch rokoch práce som dokončila knižku o našej
rodine. Na knihe som spolupracovala aj s mojou sestrou Darinkou*

Javorekovou zo Chicaga. Kniha je určená pre naše deti, vnúčatá a ďalšie generácie. Pre veľké náklady s vydaním, dali sme vytlačiť iba 50 kusov. Kniha je plná fotografií a je napísaná v angličtine. [...]

Nemyslím, že naša rodina je niečím špeciálna. Sme ale ďalšia židovská rodina, ktorá sa ťažko predierala životom. Verím tomu, že čím viac príbehov, tým väčšie bohatstvo zanecháme generáciám, ktoré prídu za nami.

Záver

Holokaust na Slovensku trval relatívne krátko (od októbra 1938 do apríla 1945), židovských aktérov (a ich potomkov) však prežité utrpenie a jeho psychické a fyzické dôsledky ovplyvňujú dodnes.

Ako sa ukázalo, medzigeneračnú komunikáciu v rodinách preživších ovplyvňuje niekoľko faktorov:

1. Prerušenie kontinuity v dôsledku absencie generácie starých rodičov. Dnešní šesťdesiatnici či sedemdesiatnici vyrastali bez osobných kontaktov s príslušníkmi tejto komunikačne a citovo významnej skupiny. Nemali možnosť spoznať ich vedomosti, skúsenosti a hodnoty. Význam starých rodičov pre udržiavanie kontinuity rodiny a komunity si často uvedomovali až prostredníctvom kontaktov ich detí so starými rodičmi, najmä však vtedy, keď sa sami zaradili medzi príslušníkov najstaršej generácie;

2. Preživší ani s odstupom desaťročí často nedokážu nahlas komentovať momenty minulého utrpenia a poníženia a ocitli sa v schizofrenickej situácii. Na jednej strane zdôrazňujú potrebu pripomínať verejnosti aj svojim blízkym reálie nedávnej tragédie, zároveň však pociťujú nechuť vracat sa k tomuto obdobiu.

3. Ukázalo sa, že faktor spoločnej skúsenosti, ktorý som dosiaľ vnímal najmä v súvislosti s výberom manželského partnera po holokauste (pozri Salner 2000: 42–43), sa prejavuje aj v iných aspektoch sociálnej kultúry. Mnohí preživší boli schopní

o zážitkoch z holokaustu alebo živote pred druhou svetovou vojnou komunikovať len s ľuďmi, ktorí mali podobné skúsenosti. Niektorí pociťovali potrebu takéto kontakty aktívne vyhľadávať.

4. V dôsledku uvedených komunikačných zábran sa vytvorila hlboká priepasť medzi súčasným stavom a minulosťou židovskej komunity. Podstatná časť prvej povojnovej generácie židovských detí vyrastala bez informácií o judaizme či tradičných formách kultúry a spôsobu života. V pomeroch komunistickej moci patrilo k obranným mechanizmom, že svoj pôvod (pokiaľ im bol vôbec známy) sa usilovali zamlčovať pred úradmi a okolím.

5. V rodinách fungujú priame alebo nepriame formy medzigeneračného odovzdávania skúseností a vedomostí. K bežným postupom patrí aj stratégia mlčania či útržkovité reflexie holokaustu. Konkrétne riešenia majú individuálny charakter a nemožno hovoriť o všeobecne akceptovaných formách.

Ako ukázala aj táto kapitola, po roku 1989 časť príslušníkov židovskej komunity hľadá možnosti, ako zasypať, alebo aspoň premostiť existujúce priepasti. Prejavujú sa však aj iné prístupy. Mnoho ľudí židovského pôvodu prijalo model života „v šedej zóne“. Ocitli sa medzi komunitou, ku ktorej sa z rôznych dôvodov nehlásili a majoritou, ktorá ich neraz neprijala. Perspektívu hľadajú v zabúdaní, s ktorým sa spája udržiavanie prázdneho priestoru medzi súčasnosťou a „nepohodlnou“ minulosťou.

Na záver možno zhrnúť, že medzigeneračná komunikácia v židovskom prostredí predstavuje zložitý proces, ktorý má dve protikladné tendencie. Prvá sa zakladá na aktivizácii spomínania, druhá vedome podporuje zabúdanie.²⁴ Výsledok nie je jasný, ukáže ho až (blízka či vzdialenejšia) budúcnosť. V záujme perspektívy slovenskej spoločnosti aj židovského spoločenstva však objektívne existuje potreba, aby sa naďalej uchovávala spomienka na túto priepasť a príčiny jej vzniku.

23 Jednoduchý a výstižný názov Our Family je na obale uvedený v piatich jazykoch (okrem angličtiny aj slovensky, maďarsky, nemecky a hebrejsky), podľa krajín, kde rodinní príslušníci žili alebo žijú.

24 L. Volanská (2016: 92) chápe zabúdanie ako obrannú stratégiu pred nepríjemnými spomienkami. V prípade ľudí, ktorí prežili holokaust, sú pre takýto prístup ešte silnejšie dôvody než má väčšina príslušníkov majoritnej spoločnosti.

A

- ALAN, J. 1989: *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama. 439 s.
- ASSMANN, A. 2007: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung. 320 s.
- ASSMANN, A. 2008: Canon and Archive. In: Erll, A. – Nünning, A. (eds.) *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary hand-book*. Berlin, New York, s. 96–108.

B

- BATES, J. S. 2009: "Generative Grandfathering: A Conceptual Framework for Nurturing Grandchildren." *Marriage & Family Review* 45 (4): 331–352.
- BALTES, P. – MITTELSTRASS, J. (zost.) 1992: *Zukunft des Alterns und gesellschaftliche Entwicklung*. Forschungsbericht Nr. 5. Berlin: Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 814 s.
- BENGSTON, V. – SCHÜTZE, Y. 1992: Altern und Generationenbeziehungen. Ausischten für das kommende Jahrhundert. In: Baltes, P., Mittelstraß,

- J. (zost.): *Zukunft des Alterns und gesellschaftliche Entwicklung*. Forschungsbericht Nr. 5. Berlin: Akademie der Wissenschaften zu Berlin, s. 492–518.
- BERGER, P. L. 1991: *Pozváni do sociologie*. Praha. 157 s.
- BERLINER GESCHICHTSWERKSTATT (zost.) 1994: *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Münster: Westfälisches Dampfboot. 355 s.
- BIEN, W. 2000: Die multilokale Familie. Beziehungen zwischen den Generationen am Beispiel von Deutschland. In: Ehmer, J., Gutschner, P.: *Das Alter im Spiel der Generationen*. Wien: Böhlau, s. 193–209.
- BLAUMEISER, H. 1993: Wenn Geschichte alt macht. Historische Dynamik und „Altern zweiter Art“. In: *Historische Anthropologie*, 1, Wien, s. 25–41.
- BORSKÝ, M. a kol. 2017: *Každá rodina má svoj príbeh. Each Family Has Its Story*. Katalóg výstavy. Bratislava: Menorah. 77 s.
- BOURDIEU, P. 1998: *Teorie jednání*. Praha: Karolinum. 179 s.
- BÚTORA, M. 2012: Svedectvá o holokauste. In: Vrzgulová Monika (zost.): *Videli sme holokaust*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, s. 9–29.

- BÚTOROVÁ, Z. 2013 (zost): *Štvrtý rozmer tretieho veku. Desať kapitol o aktívnom starnutí*. Bratislava: IVO. 366 s.
- BUŽEKOVÁ, T. 2018: Gluing bits of life together: Autobiographical reasoning in the narratives of women from the rural community in Slovakia. In: *Ethnologia Europea Centralis*, v tlači.

C

- CODDINGTON, A. 2010: *Židovka*. Bratislava: Ikar. 240 s.
- COENEN-HUTHER, J. 1994: *La mémoire famille*. Paris: L'Harmattan. Logiques Sociales. 268 s.

D

- DRESSEL, G. – MÜLLER, G. 1996: *Geboren 1916. Neun Lebensbilder einer Generation*. Wien: Böhlau. 456 s.

E

- EHMER, J. – GUTSCHNER, P. 2000: *Das Alter im Spiel der Generationen*. Wien: Böhlau. 440 s.
- ERLL, A. 2011: Locating Family in Cultural memory Studies. In: *Journal of Comparative Family Studies*. (Special Issue: Families and Memories: Continuity and Social Changes) 42(3), s. 303–308.

F

- FEGLOVÁ, V. 2002: K zmenám starorodičovských rolí v súčasnom urbánnom prostredí. In: I. Chorvát: *Premeny rodiny v urbánnom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií. Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela, s. 94–100.
- FISCHER, A. 2017: Ein einzigartiges Tagebuch aus einem Versteck in der Slowakei 1944/45. In: Fischer, D. D.: *Bunkerblätter. Ein Tagebuch in Hüttenversteck 1944/45. Jüdische Schicksale im 20. Jahrhundert in der Slowakei*. Konstanz: Hartung Gorre Verlag, s. 7–14.

- FISCHER, D. D. 2017: *Bunkerblätter. Ein Tagebuch in Hüttenversteck 1944/45. Jüdische Schicksale im 20. Jahrhundert in der Slowakei*. Konstanz: Hartung Gorre Verlag. 374 s.

G

- GAŠPARIKOVÁ, V. 1991: *Katalóg slovenskej ľudovej prózy I*. Bratislava: Národopisný ústav. 256 s.
- GEBHARDT, M. 2006: „Den Urgroßvater fressen die Pferde ...“ Von der Möglichkeit eines individuellen und konflikthaften Umgangs mit dem Familiengedächtnis. In: *BIOS*, 19, 1, 93–104.
- GILLEARD, Ch. – HIGGS, P. 2000: *Cultures of Ageing: Self, Citizen and the Body*. London: Prentice Hall. 219 s.
- GOLLAC, S. – OESNER, A. 2011: Comparing Family Memories in France and Germany: The Production of History (ies) Eithin and Through Kin Relations. In: *Journal of Comparative Family Studies*. (Special Issue: Families and Memories: Continuity and Social Changes) 42(3), s. 385–397.

H

- HAHN, S. 2000: Frauen im Alter – alte Frauen? In: Ehmer, J., Gutschner, P.: *Das Alter im Spiel der Generationen*. Wien: Böhlau, s. 156–189.
- HALBWACHS, M. 1992: *On Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press. 244 s.
- HALBWACHS, M. 2009: *Kolektivní paměť*. Praha: SLON – Sociologické nakladatelství. 289 s.
- HANK, K. 2007: Proximity and Contacts Between Older Parents and Their Children: A European Comparison. In: *Journal of Marriage and Family*, 69(1), s. 157–173.
- HAREVEN, T. 2000: *Families, History and Social Change*. New York: Westview Press. 374 s.
- HEITLINGEROVÁ, A. 2006: Česko/slovenská židovská identita povojnové generácie. In: GÁL, e. (zost.): *Židia dnes*. Bratislava: Inštitút judaistiky Univerzity Komenského v Bratislave, s. 51–90.

HLINČIKOVÁ, M. – CHUDŽÍKOVÁ, A. – GALLOVÁ KRIGLEROVÁ, E. – SEKULOVÁ, M. 2014: *Migranti v meste: prítomní a (ne)viditeľní*. Bratislava: CVEK, IVO. 123 s.

CH

CHVOJKA, E. 2003: *Geschichte der Großelternrollen vom 16. bis 20. Jahrhundert*. Wien: Böhlau. 378 s.

J

JOHNSON, P. – THANE, P. 1998: *Old age from antiquity to post-modernity*. London and New York: Routledge. 244 s.

K

KENYON, G – BOHLMMEIJER, E. – RANDALL, W. L. 2011: *Storying Later Life: Issues, Investigations, and Interventions in Narrative Gerontology*. New York: Oxford University Press. 397 s.

KEPPLER, A. 1994: *Tischgespräche: Über Formen kommunikativer Vergemeinschaftung am Beispiel der Konversation in Familien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 299 s.

KONRAD, H. 1982: *Der alte Mensch in der Geschichte*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik. 286 s.

KOPŘIVOVÁ, M. 2014: *Babička, rozprávaj*. Černošice: Babičkárstvo.

KOPŘIVOVÁ, M. 2014: *Dedko, rozprávaj*. Černošice: Babičkárstvo.

KUBIŠOVÁ, Z. 2014: Kolektívni paměť a národní identity. In: Maslowski, N. – Šubrt, J. a kol. *Kolektívni paměť. K teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, s. 81–111.

KUNDRA, O. 2017: Druhý život Venduly V. Našli jsme v USA ženu, jejíž tvář se stala symbolem holokaustu českých Židů. In: *Respekt*, č. 14, s. 16–21.

L

LAMB, S. 2015: Generation in Anthropology. In: James D. Wright (zost.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, zv. 9. Oxford: Elsevier, s. 853–856.

LARKIN, E. et alia. 2012: *Intergenerational Relationships: Conversations on Practice and Research Across Cultures*. New York.

LASLETT, P. 1995: *Das Dritte Alter. Historische Soziologie des Alterns*. München: Juventa-Verlag. 309 s.

LAVABRE, M.-C. 2005: Užívání a zneužívání pojmu paměť. *Biograf (37)*: 15 odst. Dostupné na: <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=3703>

LEHMANN, A. 1980: Über eine Funktion des Erzählens eigener Erlebnisse im Alltag. In: *Fabula* 21, s. 56–69.

LIVI BACCI, M. 2003: *Populace v Evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 272 s.

LÜSCHER, K. 2000: Ambivalence: A key concept for the study of intergenerational relations. In: Trnka, S. (Ed.): *Family issues between gender and generation. Seminar report*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, s. 11–25.

M

Mami, ako to bolo? Bratislava: Ikar 2017.

MITTERAUER, M. 1982: Problemfelder der Sozialgeschichte des Alters. In: Konrad, H.: *Der alte Mensch in der Geschichte*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, s. 9–61.

MITTERAUER, M. 2000: *Dimensionen des Heiligen. Annäherungen eines Historikers*. Wien: Böhlau. 328 s.

MOŽNÝ, I. 1990: *Moderní rodina: mýty a skutečnosti*. Praha: Blok. 184 s.

N

NORA, P. 1998: Mezi paměti a historií. Problematika míst. In: *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*. Praha: CEFRES, s. 7–31.

O

Oci, ako to bolo? Bratislava: Ikar 2017.

P

PFEIL, E. 1965: *Familie im Gefüge der Grossstadt. Schriftenreihe der Gesellschaft für Wohnungs- und Siedlungswesen e.V. Hamburg*: Christians. 80 s.

PIŠTÁNEK, P. 1999: *Udržiavanie rovnováhy je dostatočne príťažlivý cieľ*. (Rozhovor s Fedorom Gálom.) Dostupné na: <http://www.fedorgal.cz/files/pdf/fedor-gal-rozhovor-inzine.pdf>, 4. 5. 1999

R

ROSENMAYR, L. – KÖCKEIS, E. 1965: *Umwelt und Familie alter Menschen*. Neuwied a. Rh. u. Berlin: Luchterhand. 244 s.

ROSENMAYR, L. – ROSENMAYR, H. 1978: *Die menschlichen Lebensalter. Kontinuität und Krisen*. München: Piper. 464 s.

ROSENMAYR, L. 1990: *Die Kräfte des Alters*. Wien: Wien Wiener Journal Zeitschriftenverlag. 394 s.

ROSENTHAL, G. 1994: Die erzählte Lebensgeschichte als historisch-soziale Realität. Methodologische Implikationen für die Analyse biographischer Texte. In: Berliner Geschichtswerkstatt: *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Münster: Westfälisches Dampfboot, s. 125–138.

ROSENTHAL, G. 1995: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt, New York: Campus Verlag. 241 s.

ROSENTHAL, G. 1998: *Transgenerationale Spätfolgen einer nationalsozialistischen Familien-Vergangenheit*. Wien: Inst. für Soziologie, Univ. Wien. 19 s.

ROSENTHAL, G. 2004: Biographical Research. In: Seale, C., Gobo, G., Gubrium, J. F., Silverman, D. (Ed.): *Qualitative Research Practice*. London: Sage, s. 48–64.

ROSENTHAL, G. 2015: *Interpretative Sozialforschung: Eine Einführung (Grundlagentexte Soziologie)*. Weinheim: Beltz Juventa. 255 s.

RYCHLÍKOVÁ, M. 1983: K niektorým problémom postavenia ženy v dôchodkovom veku v dedinskej rodine. (Na príklade výskumu obce Lopašov začiatkom osemdesiatych rokov 20. storočia) In: *Slovenský národopis*, 31(3–4), s. 557–560.

S

SALNER, P. 1978: Štruktúra súčasnej mestskej rodiny. In: *Slovenský národopis*, 26, s. 285–301.

SALNER, P. 1982: Vývoj štruktúry kysuckej rodiny v 20. storočí. In: *Slovenský národopis*, 30(2), s. 390–396.

SALNER, P. 1983: K postaveniu osôb v dôchodkovom veku v súčasnej vidieckej rodine. (Na základe materiálu zo stredného Slovenska). In: *Slovenský národopis*, 31, č. 3–4, s. 524–533.

SALNER, P. 1987: Štruktúra bratislavskej rodiny v prvej polovici 20. storočia a jej vývinové tendencie. In: *Slovenský národopis*, 35(2–3), s. 321–330.

SALNER, P. 1995: Svedectvo tých, ktorí prežili Holokaust. In: *Slovenský národopis*, 43, s. 445–460.

SALNER, P. 1997: *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda. 189 s.

SALNER, P. 2000: *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Veda. 295 s.

SALNER, P. 2012: Kto nehľadoval, nikdy nepochopí, čoho je človek schopný, aby sa najedol. In: Vrzgulovalá, M., Hlavinka, J. (eds): *Výskum a vzdelávanie o holokauste v strednej Európe*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 85–95.

SALNER, P. 2014: *Požehnaný spravodlivý sudca. Súčasné formy židovského pohrebu*. Bratislava: Ústav etnológie SAV. 183 s.

SALNER, P. 2017: Židovská rodina v súčasnosti. The Jewish family in the present. In: Borský, M. a kol.: *Každá rodina má svoj príbeh. Each Family Has Its Story*. Katalóg výstavy. Bratislava: Menorah, s. 9–19.

SEDLÁKOVÁ, T. – GALČANOVÁ, L. – BĚLEHRADOVÁ, A. 2017:

„Krásně přší, dědo, jedem! A tak jsme jeli.“ Starootcovstvo ako neopomenuteľná rola starších mužov. In: *Sociologický časopis*.

SENECA Lucius Annaeus. Dostupné na: <http://azcitaty.cz/lucius-annaeus-seneca/36337/#ixzz4xdw0Y4lr>

SCHMID, T. 2012: *Generation, Geschlecht und Wohlfahrtsstaat. Intergenerationelle Unterstützung in Europa*. Wiesbaden. 222 s.

SIEDER, R. 1998: Besitz und Begehren, Erbe und Elternglück. Familien in Deutschland und Österreich. In: Kol.: *Geschichte der Familie*, Band 4, 20. Jahrhundert., s. 211–284.

SOFSKY, W. 2006: *Řád teroru. Koncentrační tábor*. Praha: Argo. 376 s.

SOUKUPOVÁ, B. 2016: *Židé v českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti*. Bratislava: Marenčin PT. 568 s.

SPALOVÁ, B. 2012/2013: Rodinné paměti v pohraničí: Familiarismus v pohledu do minulosti. *Biograf*, (58): 72 odst. Dostupné na: <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=v5801>

SPRANDER, R. 1984: Modelle des Alterns in der europäischen Tradition. In: Süßmuth, H.: *Historische Anthropologie. Der Mensch in der Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck, s. 110–123.

SZÜDI, G. – KOVÁČOVÁ, J. – KONEČNÝ, S. 2016: Transformation of Social Care Services for the Elderly in Slovakia. In: *Journal of Social Service Research* 42(2), s. 1–19.

SZYDLIK, M. 2008: Intergenerational Solidarity and Conflict. In: *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 39, No. 1, Intergenerational Relations: Evidence from East and West (WINTER 2008), s. 97–114.

ŠVAŘIČKOVÁ SLABÁKOVÁ, R. 2007: O paměti, historii, vědomí a nevědomí: Současná bádání v paměťových studiích. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, (2), s. 232–255.

T

THANE, P. 1998: The family lives of old people. In: Johnson, P., Thane, P.: *Old age from antiquity to post-modernity*. London and New York: Routledge, s. 180–210.

U

UMLAUF, E. – OSWALT, S. 2016: *Die Nummer auf deinem Unterarm ist blau wie deine Augen. Erinnerungen*. Hamburg: Hoffmann und Campe. 288 s.

V

VOLANSKÁ, L. 2016: „V hlave tridsať, v krížoch sto.“ *Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni*. Bratislava: Veda. 223 s.

VRZGULOVÁ, M. (Ed.) 2002: *Videli sme holokaust*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku. 130 s.

VRZGULOVÁ, M. 1996: Rodina živnostníka a postavenie ženy v nej. In: *Slovenský národopis*, 44, 4, s. 425–433.

VRZGULOVÁ, M. 1997: *Známi neznámi Trenčania. Živnostníci v meste 1918 – 1948*. Bratislava: Vyd. Peter Popelka. 82 s.

VRZGULOVÁ, M. 2007: *Deti holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu. 151 s.

VRZGULOVÁ, M. 2012: Úvod k druhému vydaniu. In: Vrzgulová, M. (zost.): *Videli sme holokaust*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, s. 7–8.

VRZGULOVÁ, M. 2013: Vykročili sme. Historická pamäť a kritická reflexia minulosti. In: Bútorá, M., Bútorová, Z., Kollár, M., Mesežnikov, G. (Ed.): *Odkiaľ a kam. 20 rokov samostatnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky a Kalligram, s. 173–181.

VRZGULOVÁ, M. 2014: Spomínanie na holokaust. Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násillia (9. 9.) v mediálnej produkcii. In: *Slovenský národopis*, 62(3), s. 382–398.

VRZGULOVÁ, M. 2015: Tábor Engerau. Sedemdesiatročná amnézia? In: Borský, M. a kol.: *Zabudnutý príbeh Petržalky*. Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva Menorah, s. 11–26.

VRZGULOVÁ, M. 2016a: *Memories of the Holocaust. Slovak bystanders*. In: *Holocaust Studies, Journal of Culture and History*, Routledge, Taylor and Francis Group. Published online 12. August 2016. Dostupné na: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17504902.2016.1209841?src=recsys>

VRZGULOVÁ, M. 2016b: *Nevyrozpávané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava: VEDA. 142 s.

W

WAEHRENS, A. 2011: *Shared Memories? Politics of Memory and Holocaust Remembrance in the European Parliament 1989 – 2009*. DIIS Working Paper. 24 s.

WALDROP, D. P. – WEBER, J. A. – HERALD, S. L. – PRUETT, J. – COOPER, K. – JUOZAPAVICIUS, K. 1999: “Wisdom and Life Experiences: How Grandfathers Mentor their Grandchildren.” In: *Journal of Aging and Identity* 4 (1): 33–46.

WELZER, H. – MOLLER, S. – TSCHUGGNALL, K. 2010: *Můj děda nebyl nácek*. Praha: Argo. 208 s.

WINTERSBERGER, H. 2000: Family issues between gender and generations. In: Trnka, S. (Ed.): *Family issues between gender and generation. Seminar report*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, s. 5–10.

PhDr. Monika Vrzgulová, CSc.

je samostatná vedecká pracovníčka v Ústave etnológie SAV, popredná odborníčka na holokaust na Slovensku, na otázky pamäti a identity, politiky spomínania, urbánnu etnológiu. Metódou oral history realizuje domáce i medzinárodné výskumy už dve desiatky rokov (témy: živnostníci v meste, vojnový slovenský štát a holokaust, povojnové obdobie a židovská komunita, mládež a 60. roky 20. storočia). Skúma reprezentácie historických udalostí a období (napr. holokaustu) v naratívoch získaných metódou oral history a ich vzťah ku kodifikovaným politikám spomínania, resp. verejnému diskurzu v spoločnosti. Ako riešiteľka a vedúca riešiteľka mnohých základných aj aplikačných projektov má bohaté organizačné a manažérske skúsenosti. V spolupráci s mimovládnyimi organizáciami (Nadácia Milana Šimečku, Dokumentačné stredisko holokaustu a pod.) spracováva výsledky svojich výskumov do vzdelávacích programov pre študentov aj učiteľov stredných škôl. V rokoch 2005 – 2013 bol členkou expertnej skupiny Slovenskej republiky v medzinárodnej organizácii International Holocaust Remembrance Alliance. Má dlhoročné skúsenosti s prezentáciou výsledkov výskumov: organizuje diskusné podujatia pre verejnosť a spolupracuje s médiami. Výsledky výskumov publikovala zatiaľ v piatich monografiách, najnovšia *Nevyroprávavané susedské histórie*. Bratislava: Veda 2016 a v desiatkach štúdií.

Viac info: <http://www.uet.sav.sk/?q=sk/monika-vrzgulova-phdr-csc>

Mgr. Ľubica Voľanská, PhD.

je samostatná vedecká pracovníčka Ústavu etnológie SAV v Bratislave. Venuje sa najmä (auto)biografickému výskumu, problematike rodiny, staroby a starnutia, historickej antropológii, nehmotnému kultúrnemu dedičstvu, ako aj výskumu interkultúrnej a medzigeneračnej komunikácie. Vo svojich výskumoch sa sústreďuje najmä na prepojenie tzv. veľkých dejín a životov jednotlivcov v rámci sociálnych štruktúr, ktoré ich obklopujú. Niekoľko rokov vyučovala na Katedre etnológie a muzeológie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, prednášala a viedla semináre na rôznych inštitúciách v Nemecku a Rakúsku. Absolvovala dlhodobé študijné pobyty na Universität Regensburg a Universität Wien. Jej oblasti záujmu odráža aj zoznam publikovanej literatúry, v roku 2016 jej vyšla monografia „V hlave tridsať, v krížoch sto“. Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni.

Viac info: <http://www.uet.sav.sk/?q=sk/lubica-volanska-herzanova-mgr-phd>

PhDr. Peter Salner, DrSc.

je vedúci vedecký pracovník Ústavu etnológie SAV. V minulosti sa špecializoval na problematiku spoločenského života v urbánnom prostredí (s dôrazom na medzivojnovú Bratislavu). V poslednom období systematicky mapuje sociálnu kultúru židovskej komunity na Slovensku v 20. a 21. storočí. Zo širokého spektra riešených tém kladie dôraz na premeny židovskej identity. V súčasnosti sa sústreďuje najmä na obdobie po roku 1945 a analyzuje dôsledky holokaustu pre slovenskú židovskú komunitu. Počas svojej vedeckej dráhy napísal okolo 150 štúdií a viac knižných monografií, napríklad *Prežili holokaust; Premeny Bratislavy 1939 – 1993; Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou; (Môj) židovský humor (Židovský vtíp a identita); Bratislavské kaviarne a viechy; Mozaika židovskej Bratislavy; Premeny židovskej Bratislavy; The Jewish Identity in Slovakia after the Shoah; Požehnaný spravodlivý sudca (Súčasná formy židovského pohrebu); Židia na Slovensku po roku 1945 (Komunita medzi vierou a realitou)*.

Viac info: <http://www.uet.sav.sk/?q=sk/peter-salner-phdr-drsc>

PhDr. Monika Vrzgulová, CSc.

is a Senior research fellow at the Institute of Ethnology at the Slovak Academy of Sciences, where she is a prominent expert on the Holocaust in Slovakia, issues of memory and identity, memory policy and urban ethnology. She has been conducting domestic and international research using the oral history method for over two decades (topics: tradesmen in urban areas, the war-time Slovak state and the Holocaust (1939 – 1945), the post-war period and the Jewish community, youth and the 1960s). She studies the representations of historic events and periods (e.g. the Holocaust) in narratives obtained by means of the oral history method and studies their relationship to the codified policies of remembrance or public discourse in society. As a researcher and key researcher for numerous basic and applied research projects, Dr. Vrzgulová has rich experience in organisational and management work. In co-operation with non-governmental organisations (The Milan Šimečka Foundation, The Holocaust Documentation Centre, etc.), she applies the results of her research in education programmes for secondary school students and teachers. She was a member of the Slovak delegation to ITF/IHRA (The International Holocaust Remembrance Alliance) from 2005 – 2013. She has many years of experience presenting the results of her research by organising discussions for the public and working with the mass media. She has published the results of her research in five monographs and dozens of studies.

For more information, visit: <http://www.uet.sav.sk/?q=sk/monika-vrzgulova-phdr-csc>

Mgr. Ľubica Voľanská, PhD.

is a Senior research fellow at the Institute of Ethnology at the Slovak Academy of Sciences in Bratislava. Dr. Voľanská focuses mainly on (auto)biographical research, family issues, old age and aging, historical anthropology and intangible cultural heritage in addition to research on intercultural and intergenerational communication. In her research, she focuses mainly on the interconnection between so called “major historical events” and the lives of individuals in their social context. For several years, she taught at the Department of Ethnology and Museology at the Faculty of Arts at Comenius University, and lectured and held seminars at various institutions in Germany and Austria. She spent several research stays at Universität Regensburg and Universität Wien. Her area of interest is reflected in her list of publications. In 2016, she published the monograph entitled “Young minds, old bodies” *Ageing in Autobiographies from Bratislava and Vienna*.

For more information, visit: <http://www.uet.sav.sk/?q=sk/lubica-volanska-herzanova-mgr-phd>

PhDr. Peter Salner, DrSc.

is a Senior research fellow employed at the Institute of Ethnology at the Slovak Academy of Sciences. In the past, he concentrated on social life in urban environments (specifically on the inter-war period Bratislava). Recently, he has been focusing and systematically monitoring the social culture of the Jewish community of Slovakia in the 20th and 21st centuries. Out of a number of studied topics, he pays special attention to transformation of Jewish identity. At the present time, Peter Salner focuses particularly on the post-1945 period, and he analyzes how the Holocaust impacts the Slovak Jewish community. During his scientific career, Dr. Salner wrote approximately 150 studies and several monographs: e.g. *They Survived the Holocaust; Transformations of Bratislava from 1939 – 1993; The Jews in Slovakia between Tradition and Assimilation; (My) Jewish Humor (Jewish Jokes and Identity); The Cafés and Pubs of Bratislava; The Jewish Bratislava Mosaic; Transformations of Jewish Bratislava; Jewish Identity in Slovakia after the Shoah; The Blessed Righteous Judge (Present-day Forms of the Jewish Funeral); The Jews in Slovakia after 1945 (A Community between Faith and Reality)*.

For more information, visit: <http://www.uet.sav.sk/?q=sk/peter-salner-phdr-drsc>

Generations: Relationships and Communication in a Family

Resume

Family and the various forms of relationships and *communication between the different generations in a family* still represent a common object of research in the field of humanities, including ethnology. For most of us, family is a micro-world in which the major part of the human life happens. It offers us the initial information about the functioning of things and, in particular, about relationships between people, and creates the space in which we train communication. Within a family we learn in a non-violent way about how relationships between people – peers and members of different generations – work. We adopt opinions about what is going on around us, accept values and norms that we consequently use, modify and confront with the world outside the family sphere. Socialisation in a family is the initial blueprint that forms our identity, the idea about who we are, where we belong to, whose continuation we are. Above all, family is an environment that is supposed to bring together its members through the feeling of mutual trust. It also offers the possibility (almost the obligation) to talk about confidential issues, but it can also create a “circle of silence” about phenomena which are taboo because of being painful and hurting both the speakers and the listeners. Especially in totalitarian regimes, family is endangered by the disclosure of certain facts,

while others distort the positive image about its members. Family and society are interrelated as communicating vessels. Any changed conditions in society also change family, its forms, the relationships between generations, as well as the themes and the forms of communication within it. And vice versa – society responds (or should respond) to the needs and problems of family by means of special institutions.

Today, the changes in communication in family are due to increased mobility of its members (education, work, personal fulfilment), individualisation, as well as the development of new communication technologies. On one hand, there is the actual physical distance between the family members; on the other hand, the overcoming of such distance thanks to technological discoveries. In connection with family issues, the developments in the European society of the 2nd half of the 20th century and the beginning of the 21st century have made us reflect about Martin Heidegger's statement: “The present times have overcome all distances, but have not created any proximity.”¹

Another characteristic feature of a present-day family is the fact that the increased life expectancy trend allows for longer co-habitation and cultivation of relationships between three or even four generations. This creates a new potential of inter-generational family relationships and extends the time lived in such relationships as adult individuals.

The term *generation* can be described in several manners: for example, by an appropriately defined time interval related to the period of birth of individuals pertaining to a single generation. It is common to use the interval of 10 to 30 years, but other criteria can also be set for determining who pertains to which generation. Hence, a generation can be defined on the basis of the duration of a certain event (e.g. war generation) or structurally, like childhood (Wintersberger 2000: 6). As an example, cultural gerontologists Gilleard and Higgs (2000) state that the course of life, including ageing, is determined by

the age of *cohorts* characterised by their specific generational life-styles. Other researchers emphasise the differences between *generations* and *cohorts*. There are different definitions for these terms and are often interchanged – using the term *generation* for also designating a *cohort*. A cohort defines persons within the population of a certain bounded geographical area who were born in a certain period, witnessed the same historic events and live approximately in the same time period (e.g. *cohort* of the 1920s, *cohort* of 1940 – 1945, etc.).²

The term *generation* is rather used in connection with the genealogical principle, the family cycle and the position of persons in this cycle (e.g. the generation of fathers, the generation of daughters, etc.). People born within a certain *cohort* can be members of different *generations* within their families. Tamara Hareven (2000: 132) uses this term in this very context. According to another opinion, it is not only the year of birth – the calendar data – that determine what kind of life specific *cohorts* would live. Gender aspects, family background origin, as well as religious and political convictions influence people's lives more than the year of their birth (see also Dressel – Müller 1996). In our context, the authors perceive *generations* mainly through the family relationship of grandparents – parents – children/grandchildren at the level of family, and through the terms childhood – adulthood – old age in the structural sense.

How can we describe relationships between grandparents – parents and their children in adult age? Social scientists observe them in the background of several theoretical concepts.

These include inter-generational *solidarity* and *conflict* (Szydlik 2008, Wintersberger 2000), *authority*, *power* (Lüscher 2000), or *intimacy at distance* (Rosenmayr – Rosenmayr 1978) in connection with *dispersed family* (Pfeil 1965). The *ambivalence* concept also seeks to capture the complexity and contradictory nature of inter-generational relationships.³ K. Lüscher notes that this term does not designate the behaviour and relationships as such, but their interpretations (Lüscher 2000).

One such example of ambivalence in which family realises its relationships is society as such. It creates a social field which, on one hand, is bounded by the *reproduction* of the previous conditions needed for the existence of family relationships and, on the other hand, these relationships are created by the *innovation* of these conditions. Similar ambivalence can be observed in exploring the processes of family memory and communication. These are characterised not only by *models of receiving* (from one generation), but also by *models of giving* (to another generation). In this regard, the handing over of knowledge and recollections between generations is bi-directional: from the older generation to the younger one, but also vice versa. Experts point out the *innovative potential* of children and its benefits for family (society) – for example, in connection with migrant families in which children's ability to master the language of their new home country facilitates the situation of all of them. The use of modern technologies in daily life represents a similar advantage offered by the youngest generation (Wintersberger 2000: 7–8).

The family members of different generations (grandparents – parents – children/grandchildren) share a certain level of biological as well as social similarity. This relates to the process of identification of each family member and their personal and family identity. An important role in this process is *family* (inter-generational) *memory*, representing a specific type of *collective memory* (Halbwachs 1992), characterised by interactions and communication between grandparents, parents and children. Recurrent recollections of the past, oral presentation of the past at joint meetings (or in other manners), and the exchange of *family histories* between eye-witnesses and their descendants are the prerequisite of constant *reconstruction* of the family memory. Since family memory is always oriented towards the current needs and interests of family, its another characteristic feature is *selectivity*. The exploration of family memory in inter-generational communication brings know-

ledge about the dynamics and transformation of its normative, formative, value-oriented and identity-creating functions (Erlil 2011: 307–309).

In our joint monograph, we offer the results of work obtained in the framework of the VEGA project *Family histories: Inter-generational transfer of representations of political and social changes*. The authors of the book chapters present the results of their research of families in Bratislava, conducted mainly by means of biographical narrative interviews, participant observation and using the oral history method. The texts focus on the relationships and communication between two or three generations in selected families.

Lubica Voľanská deals in her chapter with how different generations talk about relationships in their family, and how they construct and interpret these relationships while being interviewed. The author presents her own perspective of the research of inter-generational family relationships at present, and points out the phenomenon of the ageing of society and related problems. She analyses the respondents' statements, highlights the evaluation of family relationships from a time perspective, and concentrates on the image of the grandparent as a model for younger generation and on the image of a common predecessor. This image personifies the values handed down in family narrations as characteristic for the family. She observes that the older generation or common predecessors are depicted in the narrations of the family members mainly as model examples. It is also about the seeking of a “prototype” of how to grow older and how to behave in old age, while noting that it is not a manual for life, but rather an endeavour to fill the notion “dignified old age” with content. This notion is linked to the image of self-support and independence from the help of others, especially younger people. She also tackles the current issue of care and nursing with respect to different generations within a family. This is accompanied by help or collaboration between generations within a family and their different forms,

as well as care of disabled grandparents or small grandchildren. The transfer of help and care is a bi-directional process working from older generations toward younger ones and vice versa. The family of today fights hard to adapt to the changing living conditions of all its members, and care of the oldest members therefore seems to reach beyond its exclusive competence. The organisation of care can be successful only partially or only in the case of broad or complex families, as we could observe in our territory in the past. L. Voľanská notes that it is very difficult to grasp the conflict and problematic aspects of inter-generational relationships, the feelings of isolation, fear or misuse or even physical abuse by means of ethnological research methods due to the normative pressure of good relationships between generations. The question of how to adapt research to these problems still remains open. In order to overcome the methodological and theoretical problems, she proposes to apply, for example, the concept of *ambivalence of inter-generational relationships* by Leopold Rosenmayer. In terms of psychological structure, the conflict between generations is structured very differently from the one between other groups. Each of us faces similar conflicts during our own lives – experiencing it in an anticipated or retrospective manner. Younger generations in a family are therefore willing to reflect upon their own life in old age. In our interviews, this topic was mostly mentioned by women who are generally considered to be primarily caregivers for their family members who are in need of it. At the end of her chapter, L. Voľanská expresses her conviction that the biographical method used in her research has the potential to grasp the ambivalent relationship between generations in a family from a new perspective.

Monika Vrzgulová deals in her chapter with the ways of handing over the lived experience in inter-generational communication in a family. Inspired by the research of Nazism and the Holocaust in the memories of German families, (Welzer, Mollerová, Tschuggnallová 2010), she chose to observe in what

way the narrated life stories of grandparents are transferred and modified within the generation of their children and grandchildren. In connection with the inter-generational communication of the stories of the oldest living generation, she reflects upon the construction of family memory, and points out the feature of its constantly new joint creation by the different generations in a family. She explores this process in relation to the construction of the individual identity of younger generations in a family and their identification with their own family environment. She was also interested in the relationship between the narrated family histories and the great historical narrative dominating the country's social discourse. She observed the topics spontaneously preferred by her respondents from the oldest generation and the modification of their assumed stories in the interpretation of the younger generations. Besides the very story, she was also interested in the comments and reflections on the family relationships within the generation of children and grandchildren. The author notes that the revival of the past in the family members' communication does not only represent the handing over of knowledge and experiences. Hence, it serves not only for conversation purposes, but it also fulfils formative, normative, socialisation and identification functions. It is common practice through which family is defined as a group with a specific history. The families that created the research sample of M. Vrzgulová represented functioning communication units, memory communities in which the members of the different generations do not usually live in a common household, but keep intensive and regular personal as well as virtual contact (Pfeil 1965). The information about the different family members is shared and lived. The family environment created by the families participating in the research is functioning, and the family memory is created by their common memories communicated between the different generations and handed down from generation to generation through narrations or joint activities.

Family memory represents the elementary component of the multi-layered identity of each individual. It supports the creation of the individual's personal attitude to the past and also to the present and the future: of their own and entire family. As suggested by the findings of multi-generational interviews, every next generation needs to internalise, understand and interpret the story of its predecessor. The respective generation therefore places the story into its own specific framework so that it can understand it. M. Vrzgulová was inspired by the concept of continuity of the authors of the book *Můj děda nebyl nácek* (*My Grandpa Was Not a Nazi*, Welzer, Mollerová, Tschuggnallová 2010). According to them, during communication between family members, family memory constantly re-creates the joint past. In the case of joint inter-generational negotiations on the family past it is appropriate if the communicated stories are open and offer space for their shaping and completion by the family members. M. Vrzgulová understands family memory created by such stories as a fictitious unity. The family members relate to it their individual versions of the history which they consider common for the family memory community. The function of this fictitious unity is to ensure the continuity and identity of the family or of any broader memory community.

The effort to keep the fictitious unity of the family memory is directly determined by family relationships and by the position of the narrator from the oldest generation in it (Gebhardt 2006: 93–94). The families in the research sample of M. Vrzgulová are characterised mostly by positive relationships, respect and mutual esteem. The narrator from the oldest generation is considered an authority, accepted as a competent interpreter of the family history. The attitudes of the younger members of the family to his/her recollections are therefore positive. At the same time, the younger generations tend to construct the family history on their own and live their own identity as family members through stories about their predecessors.

Their attitudes, norms and values are communicated through the recollections of the older generations in their family. Through such recollections, the next generations in the family view themselves with the questions: Who am I? Whose continuation am I? Why my (grand)father/(grand)mother acted in this way? What consequences does it have on me?

M. Vrzgulová together with M. Gebhardt (2006: 95) notes the overestimation of the need to harmonise family history as a process of negotiations between the different family generations and the one-sided pressure from the family collective on an individual. They point out that family memory as a complex construct requires long-term research which could reveal not only what is handed down (remembered) in inter-generational communication in a family as a stable part of the family history, but also what is systematically eliminated, forgotten and treated as taboo. M. Vrzgulová realises that her current output from the research of family memory has so far brought knowledge about what became part of the family memory of the researched families and what is discussed in a family. Taboo topics in a family and (intentional) forgetting represent a difficult task which is beyond the topic of this chapter. The author plans to deal with it in the future.

In the different narratives she observed the dynamics of the relationship between family memory and the country's historical narrative. She observed the way the memories of the oldest family member about his/her own life contributed to inter-generational communication and to the creation of the memory of his/her family, and how this entire complex process determines the great historical narrative communicated in the country's public discourse. Because the way we remember a certain event depends on the purpose of our recollections at the moment we remember. What is important in this context is *who* wants from *whom* to remember *what* and *why* (Švaříčková Slabáková 2007: 255).

The findings of M. Vrzgulová suggest that even though the interviews were about the past, when interpreted by the

younger generations in a family they are becoming stories about themselves. Through the stories of the predecessors, the younger family members talk about themselves and about their own identity.

Peter Salner explores the forms of inter-generational transfer in Jewish families in connection with the handing down of the Holocaust experience. He talks about the reasons that caused the information gap in communicating this tragic period. He also reveals and defines the conditions under which the oldest generation tends to communicate this experience towards the younger generation in a family. He focused on the ways the “uncomfortable” part of the personal and family past related to the Holocaust gets to the next generations. He used knowledge from expert literature and fiction, but he primarily based his work on his own research.

P. Salner points out that, especially in the period 1948 – 1989, there were frequent tensions between personal history and the official interpretation of the contemporary events. The result was incomplete or intentionally misrepresented information presented by survivors about their experiences. They were afraid of the consequences of their conflict with the official ideology; others were not willing to speak about their potential personal humiliation or failure. Based on available information, the author differentiates between several forms of inter-generational communication in a family:

a) *Indirect* (mediated) *ways* of informing about the inter-war period, the Holocaust, Judaism, culture and the way of life of Jews, etc. This includes the efforts of the older generation to call attention, in a targeted way, to art, documentary or expert works (articles, books, films) on this topic;

b) Conscious or spontaneous *forms of non-verbal information*. P. Salner lists here, for example, the number tattooed on the elbows of the people who survived concentration camps, or “strange” behaviour typical for survivors (relationship to food, creation of reserves, excess care for children, etc.);

c) *Items inherited in a family*, linking the present to the past. Salner notes that, at the first sight, it can be ordinary items that turn into “catalysts of recollection” under certain circumstances. Old photos, documents or other family relics, valueless for others, revive the seemingly forgotten memories about childhood, the deceased members of family, or the lost life style. Such family relics also represent a breeding ground for curious questions asked by younger generations.

d) *Direct communication between generations*. Salner identifies three basic models of communication and many intermediate stages in this process. He designates the first model as silence, occurring as a result of a situation when the descendants obtain information about their own predecessors and relatives from other sources.

The next model is characterised by *communication facilitated by video-recordings* from oral history research, conducted in Slovakia in the 1920s. In addition, P. Salner considers the *activities of the Hidden Child organisation* Slovakia to be *accelerator of inter-generational communication* in Jewish families, especially in Bratislava and Košice.

It is the activities of this organisation that gradually removed the psychological barriers and facilitated the communication of the experience with the Holocaust in the family and in the public.

e) *Visualisation of “in situ” memories*. In some families, the survivors visit together with their children, grandchildren or other family members, authentic places of the events related to the fates of the family members.

f) *Communication of life stories within family in a written form*. In his text, Salner deals in greater detail with the written memories of the oldest generation in a family. By analysing specific written autobiographical statements, he reveals the strategies and objectives of the generation of Holocaust witnesses of sharing their experiences with the members of their own families or friends. He also explores the ways of receiving this information by

the children, grandchildren or the wider family of the remembering person. And finally, he mentions two characteristic features which are common for communicating the lived traumatic experience not only in Jewish families (we can find a similar mechanism in narrations about collectivisation, dissent, etc.). They represent a paradox: on one hand, there is an effort to remember actively; on the other hand, intentional forgetting, which is – paradoxically – often accompanied by the fear that the Holocaust would once disappear from the family and social memory.

The authors of the monograph chapters observe and analyse the different issues and aspects of inter-generational relationships and inter-generational communication in present-day families in Bratislava. They contextualise them and place them into the more complex framework of European research. Their findings point out interesting trends and open new questions. With all the disagreements, misunderstanding, tensions or conflicts between generations, the conclusion of their research is clear: the generations need each other, either at the level of society, community or family. Each generation brings to common relationships its own experiences and skills and this jointly shared diversity gives rise to a functioning society and family. The authors note that their monograph is an entry in the topic that has so far not been sufficiently and, especially, systematically explored. They consider the capturing of the ambivalence of the relationships and communication between generations in connection with conflicts between them to be the major challenge for any future research.

1 Available at <https://citaty-slavných.sk/autori/martin-heidegger/>

2 For example, Vern L. Bengston and Yvonne Schütze assume that the *cohort* born in the 1920s in Austria survived the times of political unrest and social hardship, socialisation by the national socialist Hitlerjugend; their values are therefore materialism, certainties, order, economic growth and solidarity. The *cohort* born in the 1950s lived in socially and materially certain times of

democracy and witnessed a cultural rupture; their values are political participation, solidarity and autonomy. The cohort of the 1990s lives in a socially and materially certain period, and is associated with democracy and plurality of living forms and is heading towards different social forms (Bengston and Schütze 1992: 252-256, Alan 1989: 56).

3 The author of this term, Swiss psychiatrist Eugen Bleuler, used it for diagnosing schizophrenia (Lüscher 2000: 15).

ambivalencia medzigeneračných vzťahov
10, 13, 43

autobiografická výpoveď
12

autobiografický
22, 47, 48, 87, 103

autorita
10, 31, 55, 61, 83, 87

biografické interview
11

diskurz (spoločenský, vedecký, verejný)
12, 19, 22, 46, 79, 81, 84

domov
32, 37, 38, 40, 55, 59, 95, 96

generácia
6–16, 18–21, 23, 26, 28, 30, 31, 33, 35,
36–38, 40–44, 46, 47, 51–55, 57, 61, 67,
69, 78, 79, 81–84, 86, 88, 90, 93, 95,
97–99, 101, 102, 106–109

generačný preskok
30, 43

historický naratív
12, 51, 54, 68, 79, 81, 84

holokaust
12, 46, 47, 51–53, 55–58, 61, 63, 64–71,
78–81, 86–94, 96–98, 100–105, 107–109

identita
9–12, 26, 30, 48–50, 56, 61, 69, 70, 79,
80, 82–84

inovácia
10

interpretácia
10, 11, 47, 48, 50, 54, 62, 74, 76, 82, 98, 104

intimita na vzdialenosť
10, 14, 18, 19, 36, 40–43

kohorta
8, 13, 14, 17, 33, 35

komunita
6, 55, 61, 69, 78, 91, 92, 106, 108, 109

konflikt
6, 10, 13, 30, 39, 43, 44, 56, 63, 72, 84,
98

konštruovanie (pamäti, rodiny)
12, 50, 55, 83

kontinuita
30, 43, 82, 83, 96, 108

kvalita života (kontaktov, starnutia, vzťahov)
25, 40, 43, 52

legitimizačný výrok
26

malá zmluva medzi generáciami
14, 20, 21, 35, 42

medzigeneračná komunikácia
7, 11, 12, 13, 14, 46, 51, 52, 78, 79, 82, 83,
84, 86, 87, 98, 108, 109

medzigeneračné vzťahy
9, 10, 11, 13, 16, 21, 32, 43

memoárová literatúra (rukopisná,
publikovaná)
61, 95, 103, 105, 107

metódy a techniky výskumu
11, 22, 44, 46, 47, 53

mlčanie
9, 49, 86, 88, 95, 97, 99, 102, 109

moc
10, 109

multilokálna rodina
19

pamäť (kolektívna, komunikatívna, kultúrna,
politická, sociálna)
7, 10–12, 47–51, 53–55, 63, 64, 71, 81–87,
94, 95, 103, 106

pôvod
8, 28, 52, 55–57, 60, 61, 63, 68, 78, 79,
82, 109

reprezentanti
46, 47, 53, 54, 57, 67, 72, 79, 81, 88, 92

reprodukcia
10

rodinné histórie
11, 12, 49, 53, 54, 60, 66, 67, 78, 81–83,
106, 107

rozprávanie
7, 11, 14, 15, 21–24, 26, 31–33, 35, 38, 39,
42, 52, 53, 55, 57–60, 62, 64, 65, 69, 72,
80–82, 93, 100

rozptýlená rodina
7, 10, 14, 19

sendvičová generácia
14, 35

solidarita
10, 13, 20, 30, 43

solidarita a konflikt
10

spolužitie
31, 38, 42

spomienky
7, 14, 33, 46, 47, 49–51, 54, 57, 59, 60, 62,
65–67, 73, 81–84, 86–88, 91, 92, 94, 96,
99, 103, 105–107, 109

starí rodičia
8, 10–12, 16, 24, 26–31, 35, 42, 47, 51–53,
55, 78, 79, 93, 97, 108

starnutie spoločnosti
6, 11, 17

starostlivosť
11, 18, 19, 21, 31–35, 40–43, 55, 98

staroba
8, 15, 16, 25, 28, 30, 36, 38, 39, 42, 44

vertikalizácia rodiny
17

vzor
10, 11, 21, 23–25, 27, 42, 81, 83

životná dráha
25, 39, 42, 47

životné príbehy
12, 47, 52, 55, 60, 63, 70, 81, 94

V edícii Etnologické štúdie doteraz vyšlo:

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 1

Folklore in the Identification Processes of Society. G. Kiliánová, E. Krekovičová (eds.). Bratislava: Ústav etnológie SAV, 1994. 165 s. ISBN 8085665328.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 2

Burlasová, Soňa: *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex slowakischer Erzähllieder.* Zväzok 1. E. Krekovičová (ed.). Bratislava: Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. 225 s. ISBN 802240506X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 3

Burlasová, Soňa: *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex slowakischer Erzähllieder.* Zväzok 2. E. Krekovičová (ed.). Bratislava: Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. S. 227–441. ISBN 8022405094.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 4

Burlasová, Soňa: *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex slowakischer Erzähllieder.* Zväzok 3. E. Krekovičová (ed.). Bratislava: Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. S. 445–682. ISBN 8022405124.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 5

Identita etnických spoločenstiev. Výsledky etnologických výskumov. G. Kiliánová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – SAP-Slovak Academic Press, spol. s. r. o., 1998. 128 s. ISBN 8088908035.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 6

Dekoratívny prejav – tradícia a súčasnosť. O. Danglová, J. Zajonc (zost.). Bratislava: VEDA, 1998. 179 s. ISBN 802240523X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 7

Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological

Research. G. Kiliánová, E. Riečanská (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – SAP-Slovak Academic Press, spol. s. r. o., 2000. 164 s. ISBN 8088908728.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 8

Traditional Culture as a Part of the Cultural Heritage of Europe. The Presence and Perspective of Folklore and Folkloristics. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Tomáš Pisecký-ARM 333, 2003. 143 s. ISBN 8089069096.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 9

Ethnology in Slovakia at the Beginning of the 21th Century: Reflections and Trends. G. Kiliánová, K. Köstlin, R. Stoličná (eds.). Etnologické štúdie 9 and Veröffentlichungen Europäische Ethnologie 24. Bratislava – Wien: Ústav etnológie SAV – Institut für Europäische Ethnologie, Universität Wien, 2004. 229 s. ISBN 3902029102.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 10

Slavistická folkloristika na rázcestí. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Tomáš Pisecký-ARM 333, 2003. 116 s. ISBN 808906910X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 11

Beňušková, Zuzana: *Religiozita a medzikonfesionálne vzťahy v lokálnom spoločenstve.* Bratislava – Dolný Oháj: Ústav etnológie SAV – MERKUR, 2004. 198 s. ISBN 8096916351.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 12

Folklor v kontextoch. Zborník príspevkov k jubileu Doc. PhDr. Ľubice Droppovej, CSc. H. Hložková (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FFUK – Národopisná spoločnosť Slovenska, 2005. 215 s. ISBN 8088997208.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 13

Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a) Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I., II. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Ústav pamäti národa – Tomáš Pisecký-ARM 333, 2005. I. – 283 s. ISBN 8089069134; II. – 193 s. ISBN 8089069142.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 14

Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a) Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2007. 207 s. ISBN 9788088997412.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 15

Od folklórneho textu ku kontextu. Venované pamiatke PhDr. Márie Kosovej, CSc. E. Krekovičová, J. Pospíšilová (eds.). Bratislava – Brno: Ústav etnológie SAV – Etnologický ústav AV ČR, 2006. 214 s. ISBN 8096942743.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 16

Slavkovský, Peter: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe.* Bratislava: Veda, 2009. 216 s. ISBN 9788022410861.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 17

Slavkovský, Peter: *Svet roľníka. Agrárna kultúra Slovenska ako predmet etnografického výskumu.* Bratislava: Veda, 2011. 135 s. ISBN 9788022412056.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 18

Slavkovský, Peter: *Slovenská etnografia (kompendium dejín vedného odboru).* Bratislava: Veda, 2012. 127 s. ISBN 9788022412797.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 19

Slavkovský, Peter: *S nošou za industrializáciou krajiny. Tradičné podoby dopravy na slovenskom vidieku.* Bratislava: Veda, Ústav etnológie SAV, 2014. 128 s. ISBN 9788022413985.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 20

Vanovičová, Zora: *Autorita symbolu.* E. Krekovičová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV 2014. 119 s. ISBN 9788097097523.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 21

Popelková, Katarína a kolektív: *Čo je to sviatok v 21. storočí na Slovensku?* Bratislava: Ústav etnológie SAV 2014. 320 s. ISBN 9788097097530.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 22

Burlasová, Soňa: *Naratívne piesne o zbojníkoch. Príspevok k porovnávaciemu štúdiu.* Bratislava: Ústav etnológie SAV 2015. 118 s. ISBN 9788097097547.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 23

Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku. T. Podolinská, T. Hrustič (eds.). Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2015. 600 s. ISBN 9788022414135.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 24

Salner, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1945. (Komunita medzi vierou a realitou.)* Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2016. 216 s. ISBN 978-80-224-1510-1.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 25

Vrzgulová, Monika: *Nevyrozprávané susedské histórie. Holokaust na slovensku z dvoch perspektív.* Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2016. 144 s. ISBN 978-80-224-1542-2.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 26

G. Lutherová, Soňa, Hlinčíková, Miroslava (eds.): *Za hranicami vedy? Aplikovaná antropológia v spoločnosti.* Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2016. 168 s. ISBN 978-80-224-1543-9.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 27

Volanská, Ľubica: *„V HLAVE TRIDSAŤ, V KRÍŽOCH STO.“ Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni.* Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2016. 224 s. ISBN 978-80-224-1544-6.

ROZPRÁVANIE A MLČANIE

Medzigeneračná
komunikácia
v rodine

Monika Vrzgulová
Ľubica Voľanská
Peter Salner

Dizajn a grafická úprava © Matúš Hnát
Anglický preklad © Judita Takáčová
Jazyková korektúra PhDr. Ingrid Kostovská

Prvé slovenské vydanie

Všetky práva vyhradené. Ani jednu časť tejto publikácie nemožno reprodukovat', kopírovať, uchovávať či prenášať prostredníctvom elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných médií bez predchádzajúceho súhlasu autora a vydavateľa.

Vydal Ústav etnológie SAV v rámci edície
Etnologické štúdié ako svoju 28. publikáciu
a Vydavateľstvo Veda ako svoju 4304. publikáciu.

Vytlačila Veda, vydavateľstvo Slovenskej
akadémie vied, Dúbravská cesta 9,
845 02 Bratislava
www.veda.sav.sk

ISBN 978-80-224-1621-4